



ШЫН

№ 151
(17639)

2008 чылдың
декабрь 18,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ТЫВА – ФЕДЕРАЛДЫГ МЕДЭЭ ТӨВҮНДЕ

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол «Новости» Россияның Информация агентилелинге парлалга конференциязынга киржи, даштыкының болгаш Россияның аңгы-аңгы массалыг информация чепсектериниң журналистериниң айтырыгларына харыыны берип, Тыва дугайында, ооң амгы болгаш келир үезиниң дугайында 1 шак 30 минута дургузунда чугааны кылган.

Россияның информация агентилели «Новости» бөгүнде регионнар-биле ажилдап турар кара чангыс күрүнениң Бүгү-российжи информация агентилели болуп турар. Москваның төвүнде бо агентилелче делегейниң янзы-бүрү булуңнарындан медээлер кээп турар. Оларны редакторлар ажилдап каарга, аңгы-аңгы солуннар болгаш журналдар чара парлап, а радио-программалар дамчыдылгаларына ажылгап турар.

Бөгүн россияжи көдээниң ажил-амыдыралының дугайында материалдар ховар болуп турарын информагентилелдиң дирекциязының баштыңы Евгения Бугас демдеглээн. Ынчангаш агентилел журналистеринге регионнарның удуртукчулары-биле дорт харылзажыр арганы бээр сорулганы салган.

Декабрь 13-те Тыва Республиканың премьери Шолбан Кара-оол «Новости» РИА-ның аалчызы

болган.

Чүге ыяап-ла Тыва Республиканы шилип алганын парлалга клувунун директору Виктор Мионов мынчаар тайылбырлаан: 9 айның түннелдери-биле кол капиталче инвестициялар талазы-биле республика Россияда эң бедик өзүлдегил болган – 166 хуу. Оон аңгыда, федералдыг парлалгада кызыгаарда турар Тыва дугайында информация дыка эвээш. Информация эвээш болганындан, журналистерниң сонуургап салган айтырыглары-ла хөй болган. Инвестициялар талазы-биле республиканың келир үеде перспективазы кандыгыл? Кызыгаарда турар Тыва транспорт айтырынын канчаар шиитпирлеп турарыл? Чурттуң удуртукчуларын болгаш хаанныг күрүнелериниң баштыңнарын Тыва чүнү-биле бодунче элзедип ап турарыл? Азия төвүнге барган кижилер бүрүзү-ле чүге ынаар катап-катап барыксаарыл? Саң-хөө кризиси республиканың экономи-



Шолбан Кара-оол парлалга төвүнүн директору Виктор Мионов-биле ужуражылга үезинде. «Новости» РИА-ның чуруу.

казынга кайы хире салдарлыг болуп турарыл? «Саян» ансамбли Москвага оюнун чүге ховар көргүзүп турар апарганыл? Бурунгу скифтерниң алдыннарын кайыын көрүп болурул? Кызылдан Москва чедери берге бе?

Ужуражылгага көрдүнгөн бүдүн чартык шактың дургузунда шупту айтырыгларга харыы бээри болдунмас дээрзи билдингир.

Ынчангаш «Коммерсант-власть» сеткүүл Шолбан Кара-оол-биле хууда ужуражып, эртип турар чылда Тывага онзагай кандыг болушкуннар болганын билип алыр аргалыг болган, а бүгү делегейниң дыңнап турары «Раша Тудэй» телеканалдың журнализи Тываже база катап баар чөпшээрелди дилээн.

«БиБисиге» демей россияжи англи дылдыг дамчыдылганың Тыва

дугайында программалары хамык рейтингилерни ашкан. Ынчангаш «Раша Тудэйниң» удуртулгазы Тываже база катап айттарынга белеткенип турар. А оларның солуннарда ажилдап турар коллегалары федералдыг телеканалдардан Россияның көдээ регионнарының дугайында долу хемчээлдиг дамчыдылгаларның эфирден чиде бергенин элдепсинип айыткан.

ТЫВАГА:

Туризмни сайзырадыр

«Тыва Республикага туризмни сайзырадырынга регионда транспорт инфраструктуразының чедир хөгжүвээни шаптыктап турар, ынчалза-даа бо айтырыгны шиитпирлээр дээш республиканың удуртулгазы идепкейлиг ажилдап турар» деп «РИА Новости» медээлер агентилелинге болган парлалга конференциязынга ТР-ниң Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Ооң чугаазы-биле алырга, Тываның Чазан Кызыл аэропортунаң самолеттар хонар, ужуп үнөр шөлүн чаарты эде кылырын дүргедиди-биле хемчеглерни ап, ону 2011 чылда эвес, а 2009 чылда доозарын планнап турар болгаш регионнуң аңгы, тускайланчак чоруунун айтырыын шиитпирлээрине «Кызыл—Курагино» демир-орук шугумунуң тудуунуң төлөвилелин боттандыраар дузалаар.

«Республиканың Национал музейинде чаа ажыттыганын «Хааннар шынаазының эртине-байлаа» деп экспозиция регионнуң туризм талазы-биле сонуурганчыг болурун улам

бедидип турар. Ол ышкаш Кызыл—Курагино демир-орук шугумунуң участоктарының бирээзин «Хааннар шынаазы» таварыштыр чорударын, ооң-биле регионда хөмүрдаштың мөөң чыдымнарынга чедер маршруттуң кызырлырының дугайында санал барын, ынчалза-даа күрүне ындыг шиитпир хүлээп алырда, демир-орук оруунуң адаанга төөгүнүн үнелиг чүүлдери чиде бербези-биле шынаага археологтуг казыышкыннары чорудары чугула» — деп, Шолбан Кара-оол парлалга конференциязынга демдеглээн.

Демир-орук тудуун уламчылаар

Тываже бирги демир-орук тудуунуң төлөвилели — Кызыл—Курагино республикага болгаш Россия Федерациязынга стратегтиг уjur-дузалыг тудуг болур, ынчангаш ону уламчылаары эргежок чугула, ам артында ону акшаландырып эгелей бергенин 11-де болган Чазактың хуралына Ш.В.Кара-оол чугаалаан.

«Мээң санап турарым-биле алырга, Кызыл—Курагино демир-орук тудуу Россия Федерациязында стратегтиг төлөвилелдерниң бирээзи болур, ооң дугайында

инвестиция төлөвилелдерин долгандыр тургустунуп келген бо хүннерде бодалдарга хамаарыштыр транспорт сайыдының кыйгыры бадыйткап турар» деп РИА-ның медээлериниң парлалга-конференциязынга ол айыткан.

Кызыл—Курагино демир-орук шугумунуң тудуунуң инвестиция төлөвилелин өртээ 98 млрд. рубль ажып турар, ону күрүне болгаш хуу инвесторлар деңге акшаландыраар. Ону боттандыраарын бо чылдың июнь айда Петербурга болган экономиктиг шуулганның дугуржулгазынга дүүштүр чарган Каттышкан үлетпүр корпорациязы ажилдап турар. Күрүнениң талазындан ол төлөвилелди РФ-тиң Инвестфондузу деткип турар. Ноябрьда федералдыг эрге-чагырга чагыгларны эде көөр болгаш Инвестфондунуң акша-хөреңгизинден акшаландырып турар шупту төлөвилелдерге ревизия чорударының дугайында дыңнаткан турган.

Тываның Чазаның Даргазының санап турары-биле алырга, республика-биле кызыгаарлажып чыдар, барыын Моолдун бойдус курлавырлары-биле кончуг байлак девискээрин таварыштыр демир-орукту кылыр. «Кызыл—Курагино демир-оруктуң тудуу барыын Моолдун талазынче чорууру албан дээрзинге бүзүрелдиг мен, мээң көрүжүм-биле алырга, ону Россияның сонуургалына шингээди алыр. Ол күрүне-биле эки сеткилдиг харылзаавыс биске шупту үндезинни бээр дээрзинге бүзүрелдиг мен,

бистиң бизнеливис Россия Федерациязының угланышкынынга ажыктыг киржир болгаш шингээди алдынар» — деп, Ш.Кара-оол чугаалаан.

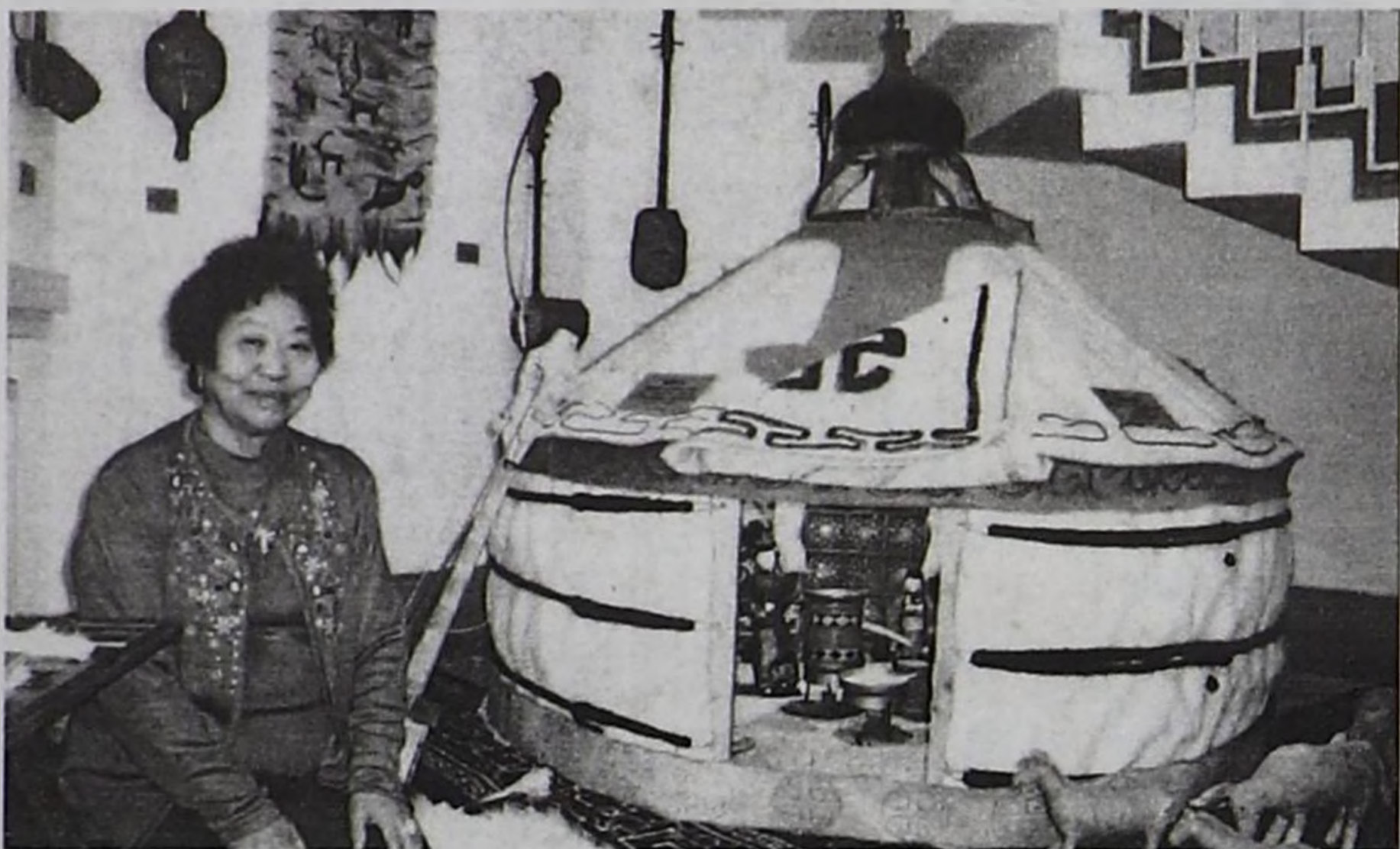
Скиф хөөрлери тывылган «Хааннар шынаазы» таварыштыр демир-оруктуң оруун салып болур дугайында айтырыга, Чазак Даргазы харыылап тургаш кайгамчык ол черлерни камгалап арттырар талазы-биле бүгү талазы-биле хемчеглерни алырын айыткан. «Бир звес демир-орук ол черлеп эртер апарза, бистерниң болгаш күрүнениң талазындан ол төөгүлүг тураскаалдарны чидирбези-биле, эргежок чугула эртем-шинчилел ажилдарын, археологтуг казыышкыннары чорударына бүгү күштү салыр апаар бис» деп, ол чугаалаан.

Тывага бир дугаар туттунган демир-орук херек кырында бисти «улул чер-биле» тудуштурар, ооң-биле чергелештир республиканың байлак минералдыг чиг эдин шингээди алырынга дузалаар. Оруктуң узуну 460 км, ооң чарты кайгамчык бойдус чурумалдыг Тываның девискээринге салдынар. Ооң 80 километри даглыг черлерге салдынар. Ийи түннелди тудары көрдүнүп турар, ооң бирээзиниң узуну 3,1 км, а база 580 инженер тудуглары туттунар. Демир-орук тудуунга 15-тен 18 муң ажилчыннар киржир апаар, ооң ажылгалына 2,5 муң ажилчыннар негеттинер.

«Тыва-Онлайн» парлалга агентилели.

Москвадан чагаа

ХӨГЖҮЛДЕВИС МООН-НА КӨСКҮ



Сөөлгү үеде эмир эрттир «багай» деп сөске чаңчыгып бар чыдарывысты эскерип чор мен. Эки чүвени эскербейн, чүгле багывысты коптаржып чоруурувуска «сарыг» солуннар бо дугайында хөйүнү бижип турарын номчуп келдим. Мен бо бижип турар материалымда чүгле шынны, чүгле экини бижидим.

Чоокта чаа ажылым аайы-биле Москвага сургакчылап чорааш, Тываның Төлээ черинге бир неделя чурттааш, аңаа көргөн, билген чүүлдеримни таныштырып көрейн.

Алды чыл бурунгаар ажылым аайы-биле база Россияның регионнарының аразында Москвага болуп эрткен делгелге киржип чораан мен. Ам-бо хүнү ол үе-биле ден-ээримге, эки талаже улуг өскерлиштинер болган-дыр.

Москвада Төлээ чериниң бажыңыга кижжи кирип келирге-ле, төрөзүн Тывавыста дег сагындырар болду, ону магададым. Бир дугаар каахтын фойезинде чонар-даштан болгаш өске-даа өнүгү даштардан чараштыр кылган субурган тургузуп каан, ону сарыг шажынның номналының негелделеринге дүүштүр каастап, сиилбирлеп кылган. Оң чанында биче хөмчээлдиг аян-шинчилег тыва өгнү тил каан. Өгнү долгандыр ногаан шык дег өнүгү тыва угулзаларлыг чадып каан ширтектерде мал-маган хевирлерин кылгаш, ойттап чоруур кылдыр көргүскөн. Өгнүң иштин бакылап көөргө, бүгү-ле дериг-херекселдерин салган: үлгүрге, орун, аптаралар, оң кырында чонар-даштан сиилбирлээн хөл-шыдыраа, барбалар, ожука алгый пашта сүтүгү шай тип каан, өгнүң эр ээзи оглу-биле, херээжен ээзи уруу-биле турар. Өгнүң чанында хананы долгандыр тыва хөгжүм херекселдерин аскаан.

Хана дургаар чыскаап тургускан шкафтарда Тываның улусчу шеверлериниң чонар-даштан сиилбирлээн дириг амытаннарының ову-хевирлерин, алгы-кештен, кара болгаш өнүгү демир аймаандан кылган тыва кижиниң янзы-бүрү эдилелдерин, дериг-херекселдерин делгээн. Бо бүгү чүүлдерни көргөш, оларның кылганының чаражын, каас-коязын, нарынын кижжи магадаар, кайгамчыктыг шевер, мерген угаанныг, чогаадыкчы бодалдарлыг улустар республикада барына чоргаарланыр чорду.

Төлээ чериниң бажыңыга даштыкы чурттардан болгаш Россияның аңгы-аңгы регионнарындан келген аалчылар бо бүгүңү кончуг сонугаар, Тываның, оң чурттакчы чонунуң амыдыралын, культуразын, уран чүүлүн таньжып, эки билип ап турарлар. Улуг Россияның найысылалында Тываның Төлээ чериниң бажыңын республиканың амыдыралына, культу-

зынга, уран чүүлүңе дүүштүр дерип кылып дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы—Москвада Тываның бүрүн эргелиг төлээзи Василий Урбан биче эвес хөмчээлдиг ажылды кылган деп бодум хуумда санаар мен. Төлээ чериниң бажыңын тыва национал культурага дүүштүр дерип каанынга, оларны улустар магадап көргөш, Тываны сонугаар, ону барып көрүксеп турар күзелдиглер бар.

Москвада Тываның Төлээ чериниң ажылдакчылары кончуг эпиг-ээлдек, хүндүлээчел, сагыш-човангыр улус болду: Улуг хоорайга мээң ажылдаарымга чамдык бергелер таваржы бээр, дуза дилээримге черле ойталавас, боттарының арга-сүмезин кадар, дузанын чедирип турдулар. Оларның ачызында чорук-херээм бүдүнгүр болган, ол дээш буянын кижилерге, ылаңгыя Роза Сашниковага, Татьяна Отушбаякка, чолаачы Аркадийге өөрүп четтиргеним илередир бодаан мен.

Москвада өөренип, ажылдап-чурттап турар тывалар дыштаныр хүннерде «Малино» дээр фитнес-төпке дыштанып турар болду. Ону сонугаар көөрү-биле база дыштанып алыры-биле мени ынаар чалаан. Бо төпте теннис ойнаар, хүрежир, аэробика залдары, футбол, волейбол ойнаар шөлдер, бассейн, эр, херээжен улуска болгаш эмне-дир сауналар, спортчу кандыг-даа тренажерлар бар болду. Кижилериниң күш-дамырын сайзырадырынга, кадыын быжыглаарынга база эки дыштанып алырынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны мында тургусканын магадап көрбүшөөн, чангыс чер-чурттугларым-биле омак-хөглүг эки дыштанып хүнзедим. Ол хүн төпке чүгле тыва студентилер эвес, найысылалда ажылдап-чурттап турарлар өг-бүлелери-биле чедип келгеш, дыштанган. Оларның-биле ужуражып, амыдырал-чуртталгазы-биле таныштым, Тываның чонунуң ажыл-ижин, амыдыралын, кандыг чаартылгалар болуп турарын чугаалап берген мен.

Москвада Тываның Төлээ чериниң, найысылалда чангыс чер-чурттугларның каттыжышкынының (землячествонун) удуртукчулары Тывага хамаарышкан байырлардарны, ылаңгыя Шагааны, республиканың экономиказын, эртемин,

уран чүүлүн, чечен чогаалын хөгжүдеринге, хөй национал улустарның найыралын быжыглаарынга улуг үлүн кирип чораан күш-ажылдың хоочуннарының юбилейлерин доктаамал организаастап эрттирип турары кижизидикчи ужу-дузалыг чаагай чаңчыл болу берген. Тываның улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оолдун 100 харлаанынга тураскааткан кежээни эрттирген. Тываның сураглыг уруу Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-Рушеванын төрүттүнгөн хүнүндө бөлүк тывалар чыгып алгаш, оң бажыңыга баргаш, байыр чедирип чорааннар. Тывага хөй чылдарда ажылдаан улуг эртемденис С.И.Вайнштейнниң чырык өртемчеден чарлып чорутканының 40 хонууга тывалар киришкен. Москвада 600 хире тыва студентилер найысылалдың янзы-бүрү өөредилге черлеринде өөренип база ниитизи-биле 1500 хире тывалар ажылдап-чурттап, өөренип турар болду. Бо чүл дээрге, тываларның Россияның найысылалының федералдыг албан черлериниң албан-дужаалдарына, кадык камгалал, өөредилге, культура, уран чүүл адырларына ажылдап шыдаар эртем-билигин, мергежилди чедип алганы ол деп үнелээр кижжи мен. Мында ажылчын-даа, сайгарлыкчы-даа, сайыт-даа тывалар бар. Тыва бо хире бурунгаар хөгжүй бергени ол-дур, орта чоргаарланмас арга чок.

Москвада Тываның Төлээ чериниң үстүндө адааным кылдынып турар ажыл-херектери ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчызы—Тыва Республиканың бүрүн эргелиг төлээзи Василий Юрьевич Урбаның, оң оралакчызы Владимир Ефимович Серяковтун, Россия чоннарының Ассамблеязының Чөвүлелериниң күүсекчи комитетиниң даргазы база Москвада чангыс чер-чурттугларның каттыжышкынының (землячествонун) удуртукчузу Чимит-Доржу Байырович Ондарның удуртулгазы-биле кылдынган деп санаар мен. Моон сонугаар-даа аңаа эки ажыл-херектер кылдынарының үндезини салдынганын бо бүгү чугаалап турар-дыр.

Үстүндө адааным удуртукчуларга болгаш Тываның Төлээ чериниң буянын ажылдакчыларынга мээң күчү-күштүг, бедик-чаагай, байлак чуртум Мөңгүн-Тайганың күчү-күжү Силерге немежирин, ол ажыл-ишче сорук кириерин йөрээдим.

Өшкү-Саар ООРЖАК,
Россияның болгаш Тываның
көдээ ажыл-агыйының алдар-
лыг ажылдакчызы, «Мөген-
Бүрөн» ККБ-ниң директору.

ЯПОН КОМПАНИЯ КИРЖИР

Каттышкан үлетпүр корпорациязы база япон Mitsui & Co., Ltd компаниязы Тыва Республикада Элегестин кокстуг хөмүр-дажының мөөң чыдымын кады казып тыварының дугайында дугуржугага ат салганнар.

Декабрь 15-те каттышкан үлетпүр корпорациязының парлалга албанының «ФедералПресстиң» корреспондентизинге дыңнатканы-биле алырга, ук дугуржуга хөмүр-даш чыдар черниң шахта комплекзиниң төлевилелин база тудуун, ол ышкаш демир-орукту кылырынга кады ажылдаарын көрүп турар.

Япон тала бодунга хөмүр-даш чыдар черни чедир шинчилеп тыварының база техника-экономиктиг үндезин барымдааларны белеткээриниң талазы-биле чарыгдалдарның чамдык кезин бодунга алыр.

«Тыва-Онлайн» медээлер агентилели.

2009 чылдың бюджетиниң
төлевилелиниң дугайында

ЧОННУҢ СОНУУРГАЛДАРЫ ДЭЭШ АЖЫЛДААРЫН ТЫВАНЫҢ ДЕПУТАТТАРЫНГА СҮМЕЛЭЭН

Сибирь федералдыг округта РФ-тиң Президентизиниң Бүрүн эргелиг төлээзи Анатолий Квашнин ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары 2009 чылдың бюджетиниң төлевилелин хоойлу езугаар эвес хүлээп албайн барган соонда эксперттер бөлүүн Тываже чоруткан. Инспекторларның кылган түңнелдерин езугаар алырга, республикада бюджет чорудулгазын кандыг-даа чугула үндезин чокка үскен болуп турар.

Чазак 2009 чылдың бюджет төлевилелиниң дугайында хоойлунуң төлевилелин болгаш 2010 база 2011 чылдарның бюджетиниң төлевилелдерин чогуур хуусаа-зында, октябрь 15-те, кириген болуп турар. Оон аңгыда, депутаттарның бюджет тургузар хоойлуларны кирибээн деп санап турары үндезин чок болганын, Бюджет кодекзиниң негелделерин езугаар чогуур документилерниң даңзызын киригенин инспекторлар илереткен.

Депутаттарның ажыл-чорудулгазы бюджетти хүлээп албазынче угланганын эксперттерниң хыналдазы тодараткан. Бир эвес бюджет 2009 чылдың январь 1-ге чедир хүлээп алдынмас болза, Бюджет кодекзиниң 190 чүүлүңе дүүштүр бюджет башкаар түр эргелелди тургузарына чедирер, чурттакчы чоннуң социал камгалалын ол кудуладыр, чүл дээрге, социал пособиелериниң база шалың болгаш өске-даа төлевирлерни бербезинге чедирер. Тодаргайлаарга, айда 183 млн. рубльди, оон иштинде 108 млн. рубль шалыңны төлөвейн барып болур. Республика бюджетин чогуур хуусаа-зында хүлээп албаска, тус чер бюджеттерин хүлээп алыры база узаар, үстүр.

Бюджет төлевилелин октябрь 30-де бирги номчулгада хүлээп алган. Ийги номчулганын ноябрь 19-та эрттирип турда, колдуунда шупту комитеттер бюджет төлевилелинге эки үнелелди берип, деткип турда, депутаттарның чартындан хөйү бюджетти хүлээп албаан. Бюджеттин удурланыкчылары боттарының шийтиринге бичии уруглар ышкаш орта тайылбыр берип шыдавааннар, «чиг» бюджет деп санаарындан өске чүве чугаалап шыдавааннар. Оң чылдаганын тодардып келирге, депутаттарның боттарының хуузуна эрге-ажыынга ажыктыг акша-көпеекти бюджет төлевилелинге кирибээнинден болган. Чижээ, депутат Сергей Сафрин «Көдээ туду» ниитилелиниң өрезин төлээр 19 млн. рубльди бюджетте кирибээнинге таарзынмаан, а бо ниитилел оң хуузуна өңчүзү болуп турар.

Республиканың 2009 чылда бюджетиниң дугайында хоойлу төлевилелин ийги номчулгада хүлээп албайн баарга, чөпшээржилге комиссиязын тургускан. Ук комиссия ноябрь айның дургузунда эдилгелерни кириер, чөпшээрешпейн турар чүүлдерни дугур-

жур хемчеглерни алган. Депутаттарның киригени 50 ажыг эдилгелериниң 80 ажыг хуузу ТР-ниң Чазак деткээш, 40 хире эдилгелерни кириген. Кайы-даа талалар маргылдаалыг айтырыгларны дугуржуп, эдилгелерни кирип алган хире болурга, Хоойлужудулга палатазының бюджет комитеди депутаттарны бюджет хоойлузуңуң төлевилелин хүлээп алырыңче кыйгырган. Ындыг-даа болза, ноябрь 26-да депутаттар бюджет дугайында хоойлу төлевилелин хүлээп алырындан ойталааннар, ол бодаал чок тайылбырның чылдаганындан болган.

Моон эгелээш, бюджет хүлээп алыр ажыл юридиктиг муңгаш байдалга келген. Херектиң журун алырга, федералдыг хоойлудан эгелээш, чангыс-даа хоойлуда бюджеттин ийги номчулганында бүгү чөпшээржилгени эрткен соонда ону хүлээп албайн баарын айттыпаан. Парламент бодунуң чөпшээржилге комиссиязының шийтирин бадываайн баар деп чүве Россияның хоойлужудулга чогаадылганының практикасында чок турда-ла, депутаттар ону кылганы барымдаа болуп артар. Ола хүн депутаттар бюджет чорудулгазының үзүлгени харысалганы Чазакке чууй каары-биле ийги номчулгада хүлээп алдынмаан бюджет хоойлузуңуң төлевилелин Чазакке дедир эгидерин Хоойлужудулга палатазы бодаан. Массалыг информация чепсектеринге бо болуушкуну бодамчалыг кылган политиктиг акция, оң кол сорулгазы Чазакка бүзүрөвезин чарлаары деп бижип турган.

Хоойлуларда айткан бюджетке хамааржыр маргылдааларны чорудуп тургаш, политиктиг удур туруушкунче угланган эпчок сөстери депутаттар сөглөй бээрин Тываның прокурору хоойлуга дүүшпес деп санааш, хоойлу хажыдышкынын эдер негелделиг сагындырыг бижикти Хоойлужудулга палатазының удуртулгазын чоруткан. Прокурорнуң негелделерин Хоойлужудулга палатазының удуртулгазы күүсетпээн, сессия-даа чыылдырбаан, албан езуу-биле меделгел-даа кылбаан. А.Квашнинниң чорутканы эксперттерниң санап турары-биле алырга, бюджет хүлээп алырын саададып турарына Чазактың дүжүмөттери эвес, Хоойлужудулга палатазының депутаттары буруулуг болуп турар.

ТР-ниң Чазаның Даргазының парлалга албаны.

ЭРТКЕН ЧҮС ЧЫЛДЫН 60 чылдарының тудуунда

Кызыл хоорайда республиканың эмнелге комплекси-
ниниң ниити аарыглар эмнелгезиниң тудуун каш чыл
бурунгаар А.П. Анисимовтуң удуртканы «Тарыс» кызы-
гаарлаттынган харысалгалыг ниитилелдин тудугжулары
колдуунда фундаментизинден тудуп эгелзэн улус.

Бо тудуг организациязы, моон мурнунда халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң тудуун кончук шынарлыг кылгаш, ажылгалга кириген. Республикага ниити аарыглар эмнелгези чугула херек дээрзи билдингир, ам бистиң ажылгап турары-
выс Ленин кудумчузунда эрткен чүс чылдың 40-50 чылдар үезинде туттунган ийи каът эмнелге чаржын-
чыг байдалда келген. Эргижиреп элзенинден орта амгы медицинаның чаа дериг-херекселин ажылгаары безин болдунмай турар деп эмчилер хомудап турар.

Бо удаада Андрей Петровичи-
ден ниити аарыглар эмнелгезиниң тудуунуң канчаар чоруп турарын, кажан ажылгалга кире бээрин сонуургап айтырдым:

— Халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң тудуун кылып тургаш, кол корпустан аңгыда, ооң немелде тудугларында дыка бергедээн бис. Халдавырлыг аарыглар эмнелгези болгаш ында нарын тудуглар хөй турган. Ол үеде акша-хөреңгиниң база кончук берге үези турган болгай. Ынчалза-даа шынарлыг кылдыр кылып дооскан бис. Ол тала-

зы-биле чагыкчының талазындан кандыг-даа хомудал кирбээн.

Бо эмнелгениң төлөвилелин эрткен чүс чылдың алдан чылдарында кылган чүве-дир. Иштики өрээлдерге элзэн чаартылгалар болур, ол талазы-биле төлөвилелге чамдык эдилгелерни кириген. Тудугнуң саадап турар кол-ла чылдагааны — акшаландырышкында. Акшаландырышкынны бербейн турар деп база чугаалап болбас, ол чедишпейн турар. Тудуг материалдарының өрттээ хүнүн чыгы өзүп оорар болгай, ону садып алырынга бергедей бээр-дир бис. Чурттуң Президентизиниң идип үндүргени «Кадыкшыл» мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдин хемчээли-биле акшаландырып турар болганда, келир чылын бүрүнү-биле ажылгалга кирире бээр деп бүзүредип болур мен — дээш, улаштыр чугаалады:

— Тудугга баргаш, мээң оң холум болур бригадир Каң-Демир Куулар-биле чугаалажып көрөм, ажылды холу-биле тудуп, кылып турар кижилер сөңзө хөйүнү чугаалап бээр — деп сүмеледи.

Тудугга чеде бээримге, ажылдап турар кижилер-ле хөй болду эмнелгениң оң талазында хөй ажылчыннар ажылдап турар черден Каң-Демир Кууларны тып алдым. Кончук чугаакыр, чазык кижилер болду.



«Тарыс» КХН-ниң даргазы А.П.Анисимов биле бригадир К-Д.Куулар.

— Кол-ла чүве эмнелгениң оң талазында турар чартыынче төп чылыг системазындан чылыгны кирипкен. Ажылчыннарның кыжын ажылдаарында таарымчалыг байдал тургустунган. Ниитизи-биле бригадамда 20 ажылчын бар, комплекстиг бригада болгаш шупту мергежилдин тудугжулары бар: дашчылар, дуңзаалакчылар, монтажниктер, шеверлекчилер дээш... Бо чылын эмнелгениң оң талазын кылып доозар бис, келир чылын солагай талазын кылып бис — диди. Эмнелгениң оң талазында соң-

галарның шуптузун шилдээн, чылыг системазының монтаж ажылдары доозулган, электри болгаш шеверлер ажылдары чоруп турарын көрдүм. Бригадир К-Д.Кууларның чугаалап турары-биле алырга, бо кыжын эмнелгениң оң талазын бүрүнү-биле доозар, келир чылдың частан бээр солагай талазын кылып эгелзэш, күзүн эмнелгени ажылгалга кириптер сорулганы салып алган ажылдап турарлар.

Ажыл төлөвирин көрдүнгөн үе-шаанда берип турар, ынчалза-даа ол чүгел 6-7 муң рубль болуп турарына ажылчыннар хомудап чугаалап турдулар.

Шынап-ла, «Тарыс» КХН-де бедик мергежилдин тудугжулар ажылдап турар, бо-ла бригада халдавырлыг аарыглар эмнелгезин база кылып доосканнар. Ылаңгыя бригадир Каң-Демир Куулар 20 ажыл чылдар иштинде тудугга үзүктел чок ажылдап келген, арга-дуржулгалыг бригадир, Андрей Петровичиниң мээң оң холум деп чугаалап оорары таварылга эвес.

Комплекстиг бригада болгаш чамдык тудугжулар ийи-үш мергежилдин болганы-биле, оларның кылган ажылы шынарлыг болуп, чагыкчының талазындан хомудалдыңнавайн чоруурлар. Ылаңгыя Далай-оол Соянның, Сергей Давааның, Эдуард Хертектин, Буян Монгуштуң ажыл-ижи өскөлөргө үлгер-чижек болуп чоруурун бригадир онзаалап чугаалаар кижилер болду. Оларның кылып турар ажыл-ижин көрүп тургаш, туружун салбаан тура-соруктуг тудугжулар-дыр деп үнелээр кижилер болдум.

Сергей ХЕРТЕК.

Авторнуң тырттырган чуруу.

• Культура амыдыралы

ӨГ-БҮЛЕ НОМЧУЛГАЛАРЫ



Бөлүк библиотекарьлар хурал соонда.

Эртип турар чылдың апрельден ноябрьга чедир республиканың кожуннарының төп библиотекаларының аразында Өг-бүлө чылынга тураскааткан «Эң эки өг-бүлө номчулгалары» деп мөөрейни ТР-ниң Культура болгаш информация политиказының яамызы чарлаан турган. Мөөрейни А.С.Пушкин аттыг национал библиотека организаптап эрттирген.

Мөөрейниң кол сорулгазы — өг-бүлө номчулгаларын идепкей-жидери, библиотека ажылдакчыларының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын бедидери болгаш өг-бүлелер-биле ажылдаарының чаа арга-хевирлерин дилеп тывары. Чогаадыкчы ажылдың чаа арга-хевирлерин тывары-биле А.С.Пушкин аттыг библиотеканың ажылдакчылары республика библиотекарьларына дуза-деткимче кылдыр «Өг-бүлөвис-биле номчуп тур бис» деп методиктиг рекомендацияны парлаан.

Ниитизи-биле мөөрейге хамаа-

рышкан 165 янзы-бүрү хемчеглерни библиотекарлар эрттирген. Аңаа 5299 кижилер киришкен, ооң иштинде уруглар — 1803. Ылаңгыя Өвүр, Каа-Хем, Танды, Чеди-Хөл, Улуг-Хем, Эрзин, Тожу, Чөөн-Хемчик кожуннарның төп библиотекаларының ажылы көскү болган. Каа-Хем кожуннуң төп библиотеканы «Өг-бүлө номчулгалары» — нацияның культуразының үнелели» деп методчөвүлелди эрттирген. Ооң хура-лынга «Номчуурунун мастерская» деп мастер-классты эрттирген. «Ада-ие клувун» тургузар айтырыг шиитпирлеттинген. Танды кожун-

нуң төп библиотеканың өг-бүлө клувунга Балгазын суурнуң уруглар библиотеканы (О.А.Филкова) мастер-классты эрттирген. Кожуннуң төп библиотеканы «Өг-бүлө номчулгалары. Уруглар. Ниитилел» деп номнар делгелгезин кылбышаан, библиотека ажылдакчыларына семинарны эрттирген.

Кылып чоруткан ажылдарның түңнелинде номчуп турар өг-бүлелерниң саны өскөн. Эрзин кожунга номчуурунга ынак өг-бүлелерниң саны 28 хуу турган болза, 48 хуу чедир өскөн. Библиотекаларда номчулгага хамаарыштыр эртем-шинчилел ажыл-чорудулгазы идепкейжээн. Номчукчуларның сонуургалын тодарадыры-биле Чеди-Хөл кожунга ном фондузунун анализин кылган, Сүт-Хөл кожунга чон ортузунга мини-айтырыг-харыыларны чоруткан, Чаа-Хөл кожунга анкетированиени кылган, Чөөн-

Хемчик кожунга «Библиотека силерниң херекелдериниң хандырып турар бе?» деп айтырыгны чугаалашкан, «Тожу өг-бүлө номчуп тур» анкетированиени Тожуга чоруткан. Бо бүгүнүн түңнелинде өг-бүлелер-биле ажылдаарының план-сорулгаларына немелделерни кириген. Уругларның номчулгазына удуртулга болдурары-биле ада-иелерниң педагогтуг билиглерин ханыладырынче улуг кичээнге ийи угландырган. Республиканың библиотекаларында өг-бүлө номчулгаларын организастаарының литературазының дугайында, өг-бүлө библиотеканы канчаар тургузуп алырының дугайында болгаш өске-даа сүмелерни берген болгаш социологтуг шинчилелдерни кылган. «Өг-бүлениң чылыг оода» методиктиг сүмелерни белеткээн, темалыг картотекаларны кылган.

Ниитизи-биле республиканың библиотекаларында 23 янзы-бүрү клубтар ажылдап турар. Өг-бүлелерниң хүндүткелин, ат-алдарын бедидери-биле Каа-Хем кожунга «Эң эки өг-бүлө», Эрзин кожунга «Авам, ачам база мен — номчурунга ынак өг-бүлө бис», Улуг-Хем кожунга «Тергини номчутунар өг-бүлө» мөөрейлерни эрттирген.

Бо бүгү эки ажылдар-биле чергелештир четпестерни база айтыр апар. Республика чергелиг мөөрейге Бай-Тайга болгаш Чаа-Хөл кожуннуң төп библиотекалары киришпээн. Ада-иелер-биле ажыл чамдык библиотекаларда кошак тургустунган. Лекция, беседалар эвээш эртип турары илерээн.

Декабрь 12-де республиканың бүгү библиотекаларының ажылын түңнээн хурал Кызылга А.С.Пушкин аттыг номчулга залында болуп эртен. Аңаа эки ажылдыг коллективтерни демдегледип, шаңнал-макталдарны тывыскаан.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУН тырттырган чуруу.

«СӨСТҮН КҮЧҮЗҮ — НАЙЫРАЛДЫН ДӨЗҮ»

Декабрь 3-6 хүннеринде Москвага Россияның Чогаалчылар эвилелиниң Пленуму болган. Бо чыышка Россияның Чогаалчылар эвилелиниң 50 чыл оюн демдеглээн болгаш ээлчеглиг 13-кү съездинин дугайында чугаа болган.

Россияның Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Валерий Ганичев: «50 чылды — «алдын» юбилейни шуугаазын, хөглээш-кин-биле демдеглевес бис, маңаа уткуштур «Сөстүн күчүзү — улустарның найыралының дөзү» деп чыышты кылып бис» дээн. Декабрь 5-те бүдүн Россиядан келген чогаалчылар Храм Христа Спасителя деп дуганда чыышка (Соборга) киришкеннер. Москваның болгаш бүгү Русьтуң патриарыгы Алексий II байыр чедиришкенин Евгений ада номчаан соонда, чартык шак эрткенде, православ шажынның эң улуг кижизи — патриарх Алексий II чок болган деп медээ келген. Чыышка кирип турган чогаалчылар, эртемденнер, шажын ажылдакчылары, депутаттар, шериглер кажыыдалдың мөгейин кылган.

Россияның Чогаалчыларының ээлчеглиг 13-кү съездин 2009 чылдың бирги чартыында эрттирер деп шиитпир Пленумга хүлээп алдынган. Эвээш чурттакчыларлыг регионнарда бир-бир делегат киржир. Москвадан 25, Санкт-Петербургтан 11 депутат киржирин бадылаан. Бо Пленумга Алтайдан Бронтай Бедюров, Саха-Якутиядан Николай Лугинов, Бурятиядан Матвей Чойбонов, Тывадан Маадыр-оол Ховалыг киришкеннер.

Бистиң корр.

ТӨЛЭЭРИ – ХЕРЕГЛЕКЧИНИНҢ СОНУУРГАЛЫНДА

Тывада электри энергиязының чедишпейн турары эң-не чидиг айтырыгларның бирээзи кылдыр тургустунуп келген. Ону канчаар шиитпирлээриниң талазы-биле ТР-ниң Чазаа тодаргай хемчеглерни ап чорудуп турар. Ынчалза-даа чурттакчы чоннуң талазындан электри энергиязын камналга чок ажыглап, ооң өртек-үнезин чогуур үезинде төлевейн келгенинден, «Тываэнерго» ААН хөй түңнүг акшага өреленип келген. Түңнелинде республиканың чылыг, чырык четкилеринге чогуур үезинде септелгени чорудуп шыдавайн баар болгаш онза чугула дериг-херекселдерни чогуур үезинде солугуру болдунмайн баргылаар.

Хөй түңнүг акшага өреленген суурларның чырыын «Тываэнерго» ААН-ниң ажылдакчылары эң кыдыкы хемчегни ап, өжүрүп эгелей бээрге, бистиң номчукчуларывыс «Шын» солунче хомудалын бижип

Айтырыг: «Тываэнерго-сбыт» ААН-ниң ажылы-биле «Тываэнерго» ААН-ниң ажыл-чорудулгазының ылгалы чүл?

Хары: Хомуданчыг чүве, бөдүүн хереглекчилер бо ийи электри компаниязының канчаар ылгалып турарын билбейн турар. «Тываэнерго» ААН республиканың электри четкилериниң комплекзиниң септелгезин болгаш ажылгалын хандыраар. Өскээр чугаалаарга, электри энергиязын дамчыдар талазы-биле ачы-дуза чедирер азы хереглекчилерге ону чедирери дээш харыылап турар, а «Тываэнерго-сбыт» ААН ол электри энергиязын садып турар болгаш ол дээш харыысалганы чүктеп турар албан чери бооп турар. Бажыңнарда чырык — ол ийи албан чериниң кады ажылдажылгазының түңнели-дир.

«Тываэнерго» ААН-ниң офистеринден аңгыда каяа электри энергиязы дээш төлөп болур мен?

Хары: Лопсанчап кудумчузунда 42 «А» дугаарлыг бажыңда электри энергиязы төлээр болгаш дүүштүрер пунктуга, почта салбырларынга, Тыва Республиканың шупту банкыларынга төлөп болур.

Электри энергиязының талазы-биле айтырыглар тургустунуп келгенде, сүмө алырда, дүн-хүн дивейн долгап болур телефон бар бе?

Хары: Кайы-даа үеде долгап болур «изиг шугум» бар, телефону: 5-29-28. Ажыл үезинде хереглекчилерниң айтырыыга «Тываэнерго-сбыт» ААН-ниң диспетчери харыылаар, шупту айтырыглар аңаа бижиттинген турар, ынчангаш диспетчерниң берген харыызы хереглекчиге таарышпас азы чедир тода харыы бербээн деп бодаар болза, ынчан диспетчер ол-ла айтырыгны тускай мергезилдиг ажылдакчыже шилчидер. Ажыл шагының төңчүзүнде айтырыгларга ээлчегиниң диспетчерлери харыылап эгелээр. Эртенинде салган айтырыглар аайы-биле хемчеглерни алыр.

Электри энергиязы дээш өрелер тырттарының ажылын канчаар чорудуп турарыл?

Хары: Эң эки аргазы өре көвүдөп тывылбаанда, баш бурунгаар сагындыраар. Үезинде энергия дээш төлевес хереглекчилерге өрени дуглаарының дугайында дыңнадыгларны чорудар. Бир эвес өрени үр үениң дургузунда төлевейн туруп бээр болза, өре дугайында материалды судче бээр. «Тываэнерго-сбыт» ААН-ге өрени төлээриниң дугайында суд шиитпирни үндүрерге-даа төлевес болза, суд шиитпирин суд приставтарынче чоруткаш, күш-биле төлөттирер.



С.В.Бахар айтырыгларга харыылап тур.



«Дорт харылзааның» киржикчилери.

Кандыг таварылгаларда электри энергиязын өжүрүп турарыл?

Хары: Электри энергиязын ажылгааны дээш үр үеде төлөттинмээн өрелер илереттинген база ооң ажылгалында хажыдышкыннар дээш өжүрүп турар.

Хоойлужудулга езугаар электри энергиязын өжүрүп болбас объектилер турар бе?

Хары: Ындыг объектилер чок. Объектиниң социал ужур-дузазының аайы-биле хемчеглерни ап турар.

Электри хандырылганы кирирде чүге дыка хөй, 20 хире документ көргүзөр ужурга таваржып турар чүвөл?

Хары: Электри хандырылганы дээш дугуржулга чарарынга херек документилерниң даңзызын РФ-тиң күштүг болуп турар хоойлужудулгазы езугаар бадылаан.

Декабрь 22-де Энергетиктер хүнү. Профессионал байырлалыңар-биле байыр чедирип олур мен. Бо хүнү чүнү-биле холбап турарын билип болур бе?

Хары: Байыр чедиришкени дээш четтирдивис. Энергетиктер хүнүн ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң 1966 чылдың май 23-те Чарлыы езугаар, Россияны (ГОЭЛРО) Электрижидериниң күрүне планын хүлээп ап турар хүнүнде (1920 чылдың декабрь) чылдың эң кыска болгаш хөй электри энергиязы хереглээр хүнү декабрь 22-де кылдыр бадылаан.

Тарифтерни кым тургузуп турарыл? Ынаар кандыг төлевирлер кирип турарыл?

Хары: Тыва Республиканың Тарифтер албанынга девискээрниң төпчүткен хандырылганын төңчү тарифтерни тургузар. Төңчү тарифке: мөөңнеп садар өртээ, электри

эгелей-ле бээрлер. Тургустунуп келген айтырыгны эптиг-чөптүг езу-биле шиитпирлээр-биле бистер; «Шын» солуннуң үлетпүр килдизиниң редактору С.Хертек, чагаа килдизиниң редактору А.Даржаа «Тываэнерго-сбыт» ААН-ниң удуртулгазы-биле дугурушкаш, декабрь 16-да номчукчулар-биле «Дорт харылзааны» организаастадывыс.

«Дорт харылзаага» киришкеннер: «Тываэнерго-сбыт» ААН-ниң чигине директорунуң бирги оралакчызы С.В.Бахар, юридиктиг килдистиң начальниги С.Х.Топуй-оол, электри энергиязын садып-сайгарар килдистиң начальниги Л.Л.Шевченко, электри энергиязының хереглелиниң прогнозун болгаш керээзин чарар килдистиң начальниги И.Е.Отвагина, экономиктиг анализ болгаш бизнес-план килдизиниң начальниги Е.С.Гузик, хөй-ниити-биле харылзаа тудар специалист Л.В.Лялюк олар киришкеннер.

чырыының «ФСК» ААН болгаш «Тываэнерго-сбыт» ААН-ниң четкилери-биле дамчыдып турарының ачы-дузазының өртээ, Россияның Чаңгыс аай энергия системазының сайзыралының болгаш ажыл-чорудулгазының абонент төлевириниң өртээ, Коммерциялыг эвес «Чаңгыс аай Энергия системазының мөөңнеп садар рыногунуң садыг четкилериниң администратору» кады ажылдажылганың ачы-дузазы дээш төлевир, «Тываэнерго-сбыт» ААН-ниң садар өртээ кирип турар.

Мээң бажыңымны БЭЭ (бажың ээлериңиң эштежилге-ти-товарищество собствен-ников жилья — ТСЖ) коммунал ачы-дузазы хандырып турар. Пландан дашкаар электри энергиязын өжүргени дээш кым харыысалганы чүктээрил?

Хары: РФ-тиң Чазаның 2006 чылдың май 23-те №307 доктаалы-биле бадылаан «Хамаатыларга коммунал ачы-дузазы чедирериниң

Мындыг таварылгада чүнү канчалза экил?

Хары: Бис силерниң дилээр дугайыңарда бижип алдывыс. Рейдилерни чорудуп, четпестерни чок кылып талазы-биле хемчеглерни алыр бис.

Каа-Хем суурда электри энергиязы дээш тарифтер кудулаан дээр, шын бе?

Хары: Чок, кудулаваан. Чыл дургузунда тарифтер өскерилбес. 2009 чылда тарифтер кандыг болурун «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар бис.

Чүге кудумчуда хүндүс электри чырыны хып турарыл?

Хары: Хүндүскү үеде кудумчуда чырыкты кысып алгаш, септелге ажылдары чорудуп турганы ол боор деп бодап тур мен. Ол дугайында Кызыл хоорайның мэриниң оралакчызы И.В.Мельниченко-нун дыңнадыында база кирип турар.

Субсидияларның сөөлгү шилчидилгези кажан болганы?

Хары: Чаагайжыттыг чуртталга бажыңнарының талазы-биле сөөлгү субсидиялар сентябрь ай дээш шилчиттинген. Октябрь айдан эгелээш, ол акшалар «Тываэнерго-сбытче» шилчиттинмес, а хереглекчилерниң агар санынче кирер.

Бис, дүже берген «ПМК-18» дээр организация-ның эрги оран-савазында ниити чуртталга бажыңының чурттакчылары, электри энергиязы дээш бо оран-саваны садып алган хуу кижиге төлөп турар бис. Ол бодунуң өртектерин салыр эргези бар бе?

Хары: Силерни эргелеп-башкаар компанияңар бар болгай. Ол компания «Тыва энерго-сбыт»-биле дугуржулга чарып алыр ужурлуг. Хуу кижиге электри дериг-херекселдерин тудуп турары дээш чарыгдалдарын негеп алыр эргези бар.

Мен Ыраккы Каа-Хемде чер садып алган мен. Бажың тудар черивисте электри киригинмээн. Трансформатор чок болган деп кожазында чурттакчылар тайылбырлаар чорду. Ооң өртээ каш болур чүвөл?

Хары: Чер садып турган чыгырга чери черни садар бетинде девискээрни херимнээш, энергияны киригеш, садар ужурлуг. Трансформатор садар деп шүүдээн херээңер чок: Каа-Хем суур чыгыргазы ону саткаш, кирип бээр. Сонуургаар болзунарза, трансформаторнуң өртээ ооң күженишкенинден хамааржыр. 1 кВт дээш 1 муң рубль.

Электри энергиязын колдуунда энергетиктер боттары оорлап турар. Ындыг ажылдакчыларга хамаарыштыр кандыг хемчеглер ап

чурумунуң дугайында дүрүмнерде» бердингенин езугаар электри энергиязын өжүргени дээш «Тыва энерго-сбыт» ААН-биле коммунал ачы-дузазын чедирерин күүседир дугайында чарып алган дугуржулгазы езугаар Бажың ээлериңиң эштежилге-ти (ТСЖ) харыысалганы чүктээр.

Бажыңга электри энергиязы өрү-куду чүгүрген соонда, телевизор болгаш компьютер өрттөнгөн. Ол дериг-херекселдерниң өрттөөн эгидип алыр дээш каяа баар ужурлуг мен?

Хары: Силер коммунал ачы-дузазы чедирелгезиниң күүседикчизинге билдиришкениң чедер ужурлуг силер.

Ключевая кудумчузунда, Кожзавод девискээри, кыжын электриниң күженишкени дыка кошкак. Ол чүү-биле холбашканы ол?

харылзаа»

турарыл?

Хары: Бир эвес ындыг ажыл-дакчылар таваржы бээр болза, бисче дораан дыңадынар, хемчээн алыр бис.

■ Бистерден электри санакчыларын солугурун негеп турар. Бистиң санакчывыс совет хевирниң-даа болза, 2000 чылда садып алгаш, салдырган чаа санакчылыг бис. Өттүр көстүп турар чаа санакчыларга шоолуг бүзүрөвес мен, солутпайн барып болур арга бар бе?

Хары: Санакчы эрги, чаа болбас. Ол тодазының аайы-биле тускай негелделерге дүжүп турар болур ужурулуг. Чурттакчы чонда колдуунда 2,0. Бир эвес хынаан хуусаазы төнгөн болза, дараазында хыналданы эртер азы солудар апаар силер. Оон башка санакчыдан энергия өрттөн санаарын чөпшээрөвес. Ол хоойлужудуганың негелдези-дир.

■ Мен ам дээрзинде электри энергиязы дээш өрөм төлээр харыым чок. Чаа чылдан эгелеп, тарифтер өзөр. Чаа чылдың бир дугаар ажыл хүнүндө өрөмни эрги тариф-биле төлөп болур мен бе?

Хары: 2009 чылдың январь 1-ге чедир ажылгаан электри энергиязы дээш, чаа чылдың январь айда-даа төлээр болзунарза, эрги тариф-биле төлээр силер. (Ону тускай методика-биле санап турар болгаш көрүп каан болур).

■ Кажан кудумчуларга чырык бээр ирги?

Хары: Ол бисче хамаарышпас айтырыг-дыр, ынчалза-даа сөөлгү үеде кудумчуларывыс кезжэки үелерде чырык апарганын эскерип болур. Кыдыкы девискээрлерниң чырыы дээш айтырыгны хоорай чыргазынга көдүрүп болур силер.

■ Эрги дүшкен албан чериниң өрөлөрин бо чаа «Тыва-энергосбыт» харыылаас болуп турар. Ынчаарга, алыр ужурулуг акшаларны чүгө ол албан чери тыртып турарыл?

Хары: Электри энергиязы дээш акшалар бо албан черлеринден аңгыда энергияны бүдүрүп турар болгаш электри-биле хандырылгала киржип турар албан черлеринге чедер ужурулуг. Кымга-даа энергия дээш өрөлөр төлөвейн баарын чөпшээрөвес, кижжи бүрүзү ажылгаан энергиязы дээш төлээр ужурулуг.

■ Өрө төлөвээн дээш бүдүн кудумчунуң чырыын өжүрүп кааптар таварылгалар бар. Чүгө ийи-чаңгыс өгбүлелерниң өрөзи дээш бүдүн кудумчунуң чурттакчылары харыылаар ужурулуг чүвөл?

Хары: Бир эвес ындыг таварылгалар турган болза, «Тыва-энергосбыт» ААН-ге кээп дыңадыптар силер, ынчан өжүргөн кижилер харыылаар ужурулуг.

■ Шаанда малчыннар кыштаглары, сүт-бараан фермалары болгаш дыка хөй бүдүрүлгелер ажылдап, электри энергиязы четчип турган-дыр. Ам дыка хөй бүдүрүлгелер дүшкен, кыштагларда чырык чок. Чүгө чедишпейн турарыл?

Хары: 1985 чылда Ак-Довурак хоорай чылда 100 млн. кВт шакты амгы үеде ажылгап турарындан хөйну ажылгап турган болза, бөгүн Кызыл хоорай ол хире энергияны немей ажылгап турар апарган: чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чурттакчы бажыңнарның саны болгаш албан черлеринде энергияны ажылгаары 8-10 катап өскөн.

Чайысылалывыс дугайында эскериглер



Кудумчулары арыг-силиг, кижжи бүрүзү шаа-биле шевергин кеттинген, амгы ышкаш хир-чамда туттурган, орбак-самдар хеп кеткен анаала чер кезип тоянчылап чоруур кижилер-даа чок турган. Кудумчуларда улустуң хөй чыгыр черлеринге газтыг суглуг автоматтар ажылдап турган. 3 азы 1 көпеек-биле чораан кижжи суксунун хандырып алгаш, стаканын чуй иткеш, дедир орнунга салып кааш, оруун уламчылап чоруптар. Чайын квас азы пивону кудумчуга дос-каарлардан саткылай бээр. Пиво саткан черге оочур харын узун болур, ынчалза-даа акша-көпеек дилгенен, меделер чок кылдыр ижип алгаш ужуп калган чыдар кижилер көзүлбес. Кудумчуларга корум-чурум хайгаараан 2-3 шагдаалар бо-ла чоруур боор чүве.

Гастелло аттыг парктан улус үзүлбес. Дыштаныр хүннерде хоорайның чурттакчылары уругдарыын эдертип алган селгүүстээн чоруур. Парк иштиниң арыг-силиин хөлчөк сагыыр, тырткан таакпызының артыын, өске-даа саазын богун ыяп-ла урнаже октаар, тротуарга салгын-сырынның эккеп каан саазыны эстеп-хадып чыткан болза, ону көдүргөш, урнаже октаптар, аныяктарның кезжээрлерде хөйү-биле чыгыр чери — танчы шөлү. Ойнап-хөгөп алгаш тарап чоруптар, ында-мында бөлүгөжип алган арага-дары ижип турарлар-даа көзүлбес боор чүве. Ийе, ол үеде хамык чүве боду чайгаар-ла эки бооп турбаан-на болгай. Ынчангы партия, совет органдары кижжи бүрүзүн ажылдадып, аныяктарны албан бүгү-ниити ортумак өөредилгеже хаара тудуп, комсомол, профэвилелдер-биле демнежи, улуг ажылдарны чон ортузунга чорудуп турганын ол үениң кижилери утпаан, эки билер.

АЛЫР ХЕМЧЕГЛЕР ДУГАЙЫНДА

Бо чагааның эгезинде Кызыл хоорайывыс аалчыларның караанга канчаар көстүп болгу дегил деп айтырыгга хамаарыштыр мээң бодалдарымны номчукчулар боду-ну-биле үнелеп эскерген боор. Четпес талавысче кичээнгей салгаш, эки кылдыгдан ажылдарны адап санавадым. Найысылалывыстың бөгүнгү байдалын, амыдырал-чуртталгавысты анаа-ла бактап бижири бодавадым. Четпестерни чайладырынга дуза болур чадавас дээш база алдынып турар хемчеглерге хамаарыштыр чамдык санал-оналдарымны илередикседим.

Бирээде, мээң бо көдүрүп турар айтырыгларым чаа эвес. Чонувустуң арага-дарыже, наркоманияже дүлдүнүп турарының дугайында материалдарны солун-сеткүүлдерде чырыдып турар. Ылаңгыя «Шын» солунга сөөлгү чылдарда дүвүрээзинниг, чидиг материалдар доктаамал үнүп турган. Ынчалза-даа ол бүгү чазак-чагырга черлериниң карак-кулааның дашты-биле эртип тургулаан. «Шын» солунга үнген «Байывыс-даа, багывыс-даа кончуг» деп чүүл чазак-чагырга чериниң кичээнгейин бо айтырыгже хаара тударынга идиг болган. Маңаа хамаарыштыр Чазак деңнелинге «Төгөрик стол-

ду» эрттирип, хемчеглерни ажылдап кылып турары эки эгелээшкин. Ам анаа даянгалаш, бо ажылды хоорай, кожуун, суур болгаш күш-ажылчы коллективтер, өөредилге черлериниң деңнелинге тус чер чагыргалары хөй-ниити организациялары-биле демнежип тургаш, өг-бүле, кижжи бүрүзүнге чедир боттут, дээштиг ажылдарны доктаамал чорудары күзөнчиг.

Ийде, Тывавыста чурттап турар улуг, биче бүгү чонувустуң ботидепкейин, мен кижжи мен деп хамааты чоргааралын, сагыш-сеткилиниң омаан, хөй-аьдын көдүрери чугула. Кижжи бүрүзүнүң амыдырал-чуртталгада багай чүүлдер-биле эптеш чок болуп, оларга удур быжыг туруштуг болурун чедип алыр. Нитилелдин капиталистиг тургузугже шилчээни-биле холбаштыр, ажыл чок арткан хөй кижилерниң холу салдынып, хөй-аьды кудулааны билдингир. Оон-биле кады тыва кижиниң ада-өгбелеринден салгал алганы хүндүлээчел, дузааргак, төрөлзирек, кээргээчел, кижизиг сеткили уттундуруп бар чыдарын эскерип чор бис. Чүнү-даа тоовас, чүгө бодунуң эрге-ажыын бодаар кижилер көвүдөп турар. Амы-хууда эрге-ажык сүрер чорук ниитилелдин арын-нүүрү апар чыдары хомуданчыг. Шак мындыг сеткил-хөөннерге бичи школачы чаштардан бээр алзып эгелээни бисти дүвүрөтпес арга чок. Бо бодалдарымны чамдык кичежтер-биле бадыйтап көрейин.

Кудумчуга кижжи кээп дүшкен болза, дүрген баргаш дуза кадар кижилер ховар, эзирик-элээрин, аарыг-аржыын-даа биликсевес, дүш-даа чок чаны-биле эрте бээр. Кудумчуга уш-баш чок алгырышкан, чогушкан, тенекегенен, таакпылаан оолдарны ынчанмаңар дептер кижжи чок. Мен бодум хуумда оларга сагындырып чугаалай бээр-дир мен. Элдеп чүве чүл дээрге, кырган кижжи уунда-ла анаа чорбас дээзиг, аныгызынган байдал-биле кижиче көргөш, херекке-даа албас боор чорду. Улус кылаштаар орукка бөлүк оолдар чоруп орган болза, баш удур орук чайлап, оя кылаштавас болзунза, хөме таварып, ужуру идип каг чазар. Амыдырал-чуртталгавыста четпестер-биле эптеш чок болуп, оларны эдип алыры — бүгү чоннуң херээ. Бот-боттары-высты хүндүлөжип, деткижи, амыдыралывысты экижидип алыр дээр болзувууса, ол бүгү бистиң боду-вустан дорт хамааржыр дээрзин кижжи бүрүзү медеп билбес болза, кандыг-даа ажыл түннел чок болур.

Үште, хоорайның кудумчуларында корум-чурумну хайгаараар кижилер, шагдаа ажылдакчылары, арагачылар чыгыр черлерге чүгө көзүлбөзил? Рынок чанында Парлалга бажыңының арты-ишти арагачылар чыгыр, арагалаар, алгыржып-чокшур, ажыы-биле «албаннаар» чери апарганы кымга-даа чажыт эвес. Хоорайның ишти херектер килдизи тургустунуп келген байдалга дүүштүр кудумчу хайгаараар шагдаларның ажылын эде-хере углап-баштап дээштиг ажылдаары күзөнчиг.

Николай КОНГАР,
Тыва Республиканың өөредилгениң алдарлыг ажылдакчызы.

«Кижжи төлү каяа-даа чоруур, куш төлү каяа-даа ужар» дижир болгай бис. Шынап-ла, кижжи мурнунда барып көрбээни хоорай, суурга келгеш бир дугаарында оон архитектуразын, культураның болгаш төөгүнүң тураскаалдыг черлерин, сайзыралын, арыг-силиин эскерип көргөш, ол бүгүнүң ээзи болур чурттакчы чон дугайында баштайгы түннелди кылыр болгай. Сөөлгү чылдарда Кызылга Россия болгаш делегей чергелиг янзы-бүрү хемчеглер эртип, иштики-даштыкыдан хөй-ле аалчылар кээп турар апарган. Бистиң Кызыл хоорайывыс, оон чурттакчыларының дугайында оларның сагыжынга чүү артып каап турар ирги? Бо айтырыгга харыыны бот-дугайты маңаа илередикседим.

БӨГҮНГҮ КЫЗЫЛ

Ажылдаар черим хоорайның төвүндө. Бажыңым база оон шоолуг ырак эвес. Баажым кылаштаарга, чээрби минута хире болур. Дүштеки чапсарда база бажыңдан чөмөнчөп четтигиптер мен. Эртен-даа, дүште-даа, кезжээ-даа хоорайывыстың кудумчуларынга чоруурга чоокка чованчыг, ыракка ыянчыг чүүлдерге кижжи бо-ла таваржы бээр апарганы хомуданчыг. Ол чүл дээрге, эзирик кижилерниң көвүдээни. Улус кылаштаар черде ужуп калган, чулчуруп-даа чыдарлары бар, бир чамдыызы арны-бажын көгөрти шашкылажып алган, эки-бак сөстөр-биле одажып, ужуру-тургузур иткилешкен турар. Мендилешкен таныыр кижжи бооп чедип келгеш, холдан сегирип алгаш, каш чүве четпейн тур берип көр деп салдымастап туруп бээрлери база бар. Эң-не чаржынчыг чүве эр, херээжен-даа кижилер эрткен-дүшкен чондан, бичи уругдарыг-даа караандан чалданмас, көзүлдүр-ле «албаннап» турары анаа-бир чаңчыл-биле дөмөй апарган. Ында-мында бөлүгөжип алган шилдин аксында-на эмген турарларга, кижжи бо-ла таваржыр. Холдарында пиво шили туткан, соттуг телефоннары-биле кудумчу долдур алгырып чугаалашкан, эзирик-элээр-даа билдинмес, ээн черде дег, уш-баш чок кускунай каап чоруурларның аразында аныяктар, студентилер-даа кады чорууру чажыт эвес.

Хоорайның экологтуг байдалы хүн бүрүдө баксырап турары дүвүрөңгич. Машина-балгаттың көвүдээни ындыг-ла ыйнаан, техниктиг депшилге үезинде оон чайлаары берге. Бок төгөр черлерде кыш, чай чок доктаамал хып турар одаглардан ажыг, хуюксуг чыт хоорайның агаарын баксырадып, бужартадып турар. Чижээлээрге, 12 дугаар кварталда № 15 лицейниң, № 19 уруглар садының чанында, «Дом у дороги» садыгның артында, хоккей шөлүнүң кыдыында доктаамал хып чыдар бокче долгандыр чурттакчылар-даа, ол уруглар албан черлериниң удуртукчулары-даа кичээнгей салбас. Санитарлыг дүрүм езугаар уруглар турар черлерни үе-шак барымдаалап агаарладыр, уруглар садының чаштарын селгүүстедир апаар



Эрткен чылын республикада эрге-чагырга солуттугунан болгаш ооң шилип алган угланышкыны чоннуң күзел-соруу-биле дорт дүжүп турар. Ол дээрже республиканың социал-экономиктиг байдалын кыска хуусаада экижидери бооп турар. Хөй чылдарда таптаттына берген күрүнү езузун, чоннуң угаан-медерелин өскертири ындыгла белең эвес. Кижилер бүрүзүнден бедик медерел, күженишкин негетинип турар. Ынчалза-даа эрги езуга чаңчыккан улус бисте база эвээш эвес. Оларга езу-дүрүмү

ажылга келирге, депутаттар келбээн, сессия кижилер саны чедишпээнинден — кворум чок болганындан болбаан. А 2008 чылдың сентябрь 1-де Чеди-Хөл кожуунунун Төлээлекчилер хуралынче ээлчег чок сессияның протоколу-биле Чеди-Хөл кожуунунун Төлээлекчилер хуралының 32, 33 дугаарларлыг шийтпирлерни келген. Ю.П. Тюлюш ол шийтпирлерни база күш чок болдурарын дилээн, август 28-те кворум чок болганындан сессия база болбаан, аңаа кым-даа ол дугайында дыңнатпаан.

чыылган турган. Ю.П. Тюлюшту чалаарга, ол ынаваан. 22 шакта депутат В.Д. Самчан чедип кээрге, улус саны четчи берген, ынчангаш олар шупту бадылааш, шийтпирлерни хүлээп алганнар. Судка берген Чеди-Хөл кожуунунун Төлээлекчилер хуралының регламентин езугаар сессияга дарганы бар депутаттар аразындан бөдүүн бадылаашкындан сонгул ап болур деп айыткан. Ынчангаш олар ону дарга кылдыр сонгаан. Депутаттар В.Д. Самчан биле А.Э. Бузур-оол ээлчег чок сессияга

С.А. Бөлгүм-оолду даргазынга, Т.С. Оюнну секретарынга сонгаан. А.Э. Бузур-оол биле В.Д. Самчан сессияга киришкен, шийтпирни бадылаан, «Чүге олар «киришпээн бис» деп ойталап турарын билбес-тир мен» дээн.

Херечилер К.Д. Кунгаа, Т.С. Оюн, А.Н. Шивит-Хуурак, Л.К. Монгуш, Т.М. Арапчын — оларның өчүктери дөмей бооп турар: хуралга 10 депутат киришкен, А.Э. Бузур-оол биле В.Д. Самчан олорушкаш, бадылааннар дээннер.

Ийи таланың барымдааларының

Арапчын — олар меге өчүк бергенер деп түннел үндүргөн. Судка кандыг өчүк бээри кижиниң бодунуң хууда херээ деп болур. А бо таварылгада шупту башкы эртемниг ажилдакчылар меге өчүктү берип турган бооп турар. Т.Ы. Оюн биле Т.М. Арапчын амгы үеде албан-хаакчыг, а артактары Чеди-Хөлдүн школаларында аныяк-өскенни өөредип кижизидип турарлар. «Башкы» деп сөс кандыг-даа үелерде кижиниң мөзүзүнүн эң дээди шынарлыын илереткен. Ындыг болганда, үстүнде

«БАШКЫЛАР ХЕРЭЭ» БЕ?

(азы «Чеди-Хөлдүн башкылары политикадан адырылбастаан» деп чугаа соонда «меге өчүк» дээш кеземче херээ)

билдинмес, кошкак эрге-чагырга херек. Чаа корум-чурумнуң эрге-чагырга оларга эш болбас, ынчангаш олар бар күжүн, аргадуржулгазын ажылгап, удурланып эгелээннер. Шак ындыг бистиң амгы амыдыралывыстың угланышкынынга удурланып турар бир болуушкуну номчукчуларга бараалгадырым суд материалындан көрүп болур. Мында болуушкун Чеди-Хөлге, Хову-Аксы суурга 2008 чылдың август-сентябрь айларында болган. Тыва Республиканың Чеди-Хөл районунун суду 2008 чылдың сентябрь 9-та, Хову-Аксы суурга, бодунуң ажык судунга хамааты Юрий Пюрбюевич Тюлюштуң билдиришкенин көргөн. Судтун даргазы И.И. Успун, секретары А.Б. Сат, очулдурукчузу А.О. Ондар. Олар Ю.П. Тюлюштуң кириген билдиришкени-биле Чеди-Хөл кожуунунун Төлээлекчилер хуралының 32 дугаар «Тыва Республиканың Чеди-Хөл кожуунунун чыгырга даргазы — кожуун баштыңының баш удур сонгулдаларының эрттирер хуусаазының дугайында» база 33 дугаар «Чеди-Хөл кожуунунун Төлээлекчилер хуралының Тыва Республиканың сонгулда комиссиязынче Чеди-Хөл кожуунунун муниципалдыг тургузуунун сонгулда комиссиязының бүрүн эргелерин Чеди-Хөл кожуунунун девискээр сонгулда комиссиязынче хүлээн-дирер дугайында» шийтпирлерни күш чок болдурарының дугайында.

Ооң билдиришкени-биле алырга, 2008 чылдың август 28-те Чеди-Хөл кожуунунун Төлээлекчилер хуралының ээлчег чок сессиязы болуп эрткен, аңаа 10 депутат киришкен, олар шупту шийтпирни «ийе» кылдыр хүлээп алганнар деп протоколда айыткан. А Ю.П. Тюлюш боду ол хүн Хову-Аксынга, Чеди-Хөлге турбаан болгаш, ол хуралга киришпээн мен, протоколга ат салбаан мен деп бадыткап турар. Ынчангаш төлээлекчи эрге-чагырганың депутады кижиниң эргези хажыттыг болгаш хуралга кижилер саны четпээн болганындан, ол шийтпирлерни күш чок болдурарын билдиришкенинге дилээн.

Суд үезинде ол бодунуң дилээн бүрүнү-биле бадыткаан болгаш мону немээн. 2008 чылдың август 27-де Чеди-Хөл кожуунунун администрациязының даргазының албан-хүлээлгезин күүседип турар С.М. Ховалыг Чеди-Хөл кожуунунун Төлээлекчилер хуралының ээлчег чок сессиязын эрттирер дугайында шийтпир эккелген. Ю.П. Тюлюш боду Чеди-Хөл кожуунунун Төлээлекчилер хуралының даргазының албан-дужаалын күүседип турар болгаш секретарь кижилер болганда, август 28-те 14 шакта болур сессияның чалалгаларын С.М. Ховалыгга парлал берген. Эртенинде ол

Хомудакчының төлээзи болур Ш.Ч. Монгуш ону бүрүнү-биле деткээн. «Тус чер чагыргазының ниити принциптериниң организациязының дугайында» Федералдыг хоойлу езугаар муниципалдыг тургузуларның Уставы, доктаалдары, айтышкынына кирип турар. Херек кырында ол шийтпирлер айыткан хүнүнде болгаш чедишпес санныг депутаттар-биле хүлээп алдыган. Дорту-биле алырга, сессия болбаан. Ооң-биле кады хомудакчының төлээзи ол шийтпирлерде ат салдырмаан дээн, чүл дизе, регламент езугаар Төлээлекчилер хуралының шийтпирин даргазы, ол чок болза, оралакчы ат салыр ужурлуг деп тайылбырлаан. Шак бо шын эвес кылыглар-биле чүгле билдиришкенин ээзи Ю.П. Тюлюштуң Чеди-Хөл кожуунунун чүгле Уставы езугаар эргелери эвес, а РФ-тиң Конституциязының болгаш РФ-тиң «Тус чер чагыргазының ниити принциптериниң организациязының дугайында» деп Федералдыг хоойлунуң аңаа берген эргелерин хажыткан бооп турар. Чеди-Хөл кожуунунун Уставы езугаар Ю.П. Тюлюш сессияны чарлаан болганда, ол даргалааш, протоколга ат салыр турган. Сөөлүнде барып, «Шын» солунга 32, 33 дугаарлыг шийтпирлер парлаттыг, а ында ат салган кижилер Төлээлекчилер хуралының даргазы эвес, а депутат С.А. Бөлгүм-оол ат салган. Август 29-та В.Д. Самчан кезжээ 17 шакта Хову-Аксыне чем эккел чоруткаш, кезжээ 22 шакта келген дээн. Херечи С.Х. Сереп август 28-те Кызылче чудуктар сөөртүп алгаш чорупкаш, орукка машиназы үрелген дээн. Ооң чүгүн автокран дузазы-биле өске машинага чүдүрүпкен. Дүне В.Д. Самчан биле А.С. Козлов чедип келгеш, ооң чанынга орукка хонганнар. 29-туң кезжээинде В.Д. Самчан чемнеп чорупкаш, орай кезжээ Хову-Аксындан келгенин ол чугаалаан.

Херечи А.Э. Бузур-оол тура, мынча дээн: «Бодум Төлээлекчилер хуралының депутады кижилер мен, сессияга киришпедим. Август 28-тен 29 дүнезинде кожуун чагыргазының даргазының албан-дужаалын күүседип турар С.М. Ховалыг бажыңга келгеш дилээрге, протоколга ат салып берген мен».

Херечи Т.Ы. Оюн кезжээ 21 шак үезинде кожуунун өөредилге килдизинге В.Д. Самчан келген, ону хурал даргалазын дээрже, ол ынаваан. Ынчангаш Чеди-Хөл кожуунунун Төлээлекчилер хуралының регламентин-биле мындыг таварылгада депутаттардан кымны-даа сонгул аар чүве болганда,

киришкен хирезинде ойталап турарлары ол-дур дээн.

Херечи болган депутат В.Д. Самчан мону чугаалаан. Ол август 28-те эртен Кызылче ажыл-херек аайы-биле чоруткаш, 22-23 шакка чедир Кызылга турган. Чудук сөөрткен чүк машиназы үрелген боорга, Элегес суурнуң ындынга чалаачылар-биле кады черге хонган. Хову-Аксынга август 29-та кезжээ чем садып аары-биле келген. 20-21 шак үезинде Чеди-Хөл кожуунунун чагыргазының даргазының албан-дужаалын күүседип турар С.М. Ховалыг ону өөредилге килдизинде болуп турар сессияга чалаан. Залда депутаттар ону сессия эрттирерин саналдааннар, ынчалза-даа ол ойталаан. Ооң соонда протоколга ат салырын дилээрге, ол адын салган. Ол август 28-те эвес, август 29-та болган. Бадылаашкыга ол киришпээн, хол көдүрбээнин шынзыткан.

Саарлыкчы В.Д. Самчан-биле ажылдап турар чолаачы А.С. Козлов август 28-те Кызыл—Хову-Аксы орунга үрелик машина чанынга хонганын бадыткаан. Август 29-та В.Д. Самчан кезжээ 17 шакта Хову-Аксыне чем эккел чоруткаш, кезжээ 22 шакта келген дээн. Херечи С.Х. Сереп август 28-те Кызылче чудуктар сөөртүп алгаш чорупкаш, орукка машиназы үрелген дээн. Ооң чүгүн автокран дузазы-биле өске машинага чүдүрүпкен. Дүне В.Д. Самчан биле А.С. Козлов чедип келгеш, ооң чанынга орукка хонганнар. 29-туң кезжээинде В.Д. Самчан чемнеп чорупкаш, орай кезжээ Хову-Аксындан келгенин ол чугаалаан.

Херечи А.Э. Бузур-оол тура, мынча дээн: «Бодум Төлээлекчилер хуралының депутады кижилер мен, сессияга киришпедим. Август 28-тен 29 дүнезинде кожуун чагыргазының даргазының албан-дужаалын күүседип турар С.М. Ховалыг бажыңга келгеш дилээрге, протоколга ат салып берген мен».

Херечи Т.Ы. Оюн кезжээ 21 шак үезинде кожуунун өөредилге килдизинге В.Д. Самчан келген, ону хурал даргалазын дээрже, ол ынаваан. Ынчангаш Чеди-Хөл кожуунунун Төлээлекчилер хуралының регламентин-биле мындыг таварылгада депутаттардан кымны-даа сонгул аар чүве болганда,

база прокурор А.А. Наконечныйның Ю.П. Тюлюштуң билдиришкенинден ойталаан чылдагаанын өөренип көргөш, суд шийтпир үндүрерде мындыг чүүлдерге даянган: Чеди-Хөл кожуунунун Төлээлекчилер хуралының шийтпирлеринге, доктаалдарында, Чеди-Хөл кожуунунун чагыргазының даргазының албан-хүлээлгезин күүседип турар С.М. Ховалыг айтышкынынга, РФ ХПК-ниң чүүлдеринге, РФ-тиң Конституциязынга, Чеди-Хөл кожуунунун Төлээлекчилер хуралының регламентинге Чеди-Хөлдүн Төлээлекчилер хуралының регламентиниң 14-кү чүүлү-биле хуралдарга Төлээлекчилер хуралының даргазы азы ол чокта оралакчызы даргалаар ужурлуг. Херечилерниң чугаалап турганы регламент дээрже, Хакас Республиканың Конституциязының 2 дугаар чүүлү болган. Суд Ю.П. Тюлюштуң билдиришкенин езугаар хөй шынзыдышкынына кылган. 32, 33 дугаарлыг Чеди-Хөл кожуунунун Төлээлекчилер хуралының шийтпирлерни ол хуралдың Регламентинге дүүшпес болган. Ооң кырынга немей, протокол баш удур кылдынган, а «Шын» солунда парлаан шийтпирлерге ат салыр эрге чок кижилер ат салган.

Суд Т.Ы. Оюн, В.Д. Дугар-оол, К.Д. Кунгаа, Т.С. Оюн, А.Н. Шивит-Хуурак, Л.К. Монгуш, Т.М. Арапчын — өчүктери шыга дүүшпес, С.А. Бөлгүм-оолду камгалаан деп шийтпир үндүргөн. Суд РФ ХПК 26 гезин ажылгап, хамааты кижиниң сонгуур эргези, ооң иштинде хамааты Ю.П. Тюлюштуң Чеди-Хөл кожуунунун Уставы-биле болгаш РФ-тиң Конституциязы-биле хажыттыг деп санаан. РФ ХПК 191-197, 261 чүүлдеринге даянган, суд Ю.П. Тюлюштуң дилээн хандырган. Чеди-Хөл кожуунунун Төлээлекчилер хуралының үндүргени 32, 33 шийтпирлерин күш чок болдурган. Суд шийтпирни үнген үеде эгелеп, ол шийтпирни дедирлендирер. Бо шийтпир дугайында медээ күш киргенде, «Шын» солунга парлаар деп айыткан.

Бөдүүн дыл-биле алырга, суд Чеди-Хөл кожуунунун Төлээлекчилер хуралының депутаттары: Алина Николаевна Шивит-Хуурак, Татьяна Ымбуевна Оюн, Валентина Долаановна Дугар-оол, Кара-кыс Дужук-ооловна Кунгаа, Тамара Сергеевна Оюн, Лариса Кара-ооловна Монгуш, Татьяна Мартылдаевна

ады катаптынып турар Чеди-Хөл башкылары канчап хүн бүрүде өөреникчилеринден негеп турары шын дээш туруштан боттары тая бергеннери ол?

Сөөлгү он чылдарда амыдыралывыс сонгулдалар-биле дорт хамаарылгалыг болу берген. А сонгулда дээрже политиктиг болуушкун. Ооң кол киржикчилери — кандидаттар сонгулду аары-биле чоннуң хүндүлүгүлүзүн — башкыларны бир дугаарында холга хаара тудуп алганнар. Политиктерде акша-тегерик-даа, эрге-чагырга-даа бар болгай. Ол бүгүн сонгулдага чедишкенин ажилдаан башкыларга аазап-даа, берип-даа турарлар. Алыр шалыңы эвээш улустун амыдыралында ол дөгүм болуру чугаажок. Шак ындыг байдалды политиктер бир дугаарында эскерип, бодунга ажыктыг кылдыр ажылгап өөрени берген. Ынчангаш республикада бир дугаар бажын политикаже суп алган улус — башкылар дизе чазыг болбас. Чеди-Хөл кожуунун бо сонгулдазының мурнунда үстүкү черлерге «Чеди-Хөлдүн башкылары политикадан адырылбастаан» дээн сөстөрни дыңнадывыс-даа. Политик эвес улус политикадан халбактанырга кандыг түннелдиг боору үстүнде чүүлден билдингир. Политика бодунуң амыдыралында «хирлиг» аргаларны ыңай дивес ажылгаар болганда, келир салгалды хүн херели дег арыг сеткилдиг кылдыр кижизидер улуска, ылаңгыя башкыларга суг, окта-ла таарышпас. Чижек-биле алыр болза, үстүнде чугаа болуп турар сонгулдада башкылар идепкейли-биле өске угланышкыныг кирип турарын республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы билбейн турган бе? Чеди-Хөл кожуунун өөредилге килдизи көрбейн турган бе? Ийе, каш башкы меге өчүк бергени-биле бүдүн республиканың башкыларының ады баксыраары билдингир. Бөдүүн чон аразында «чүге бөлүгүлгөжип алган улус боор, оода ийи-чаңгыс башкы-даа эвес» деп элдепсинер болбайн аан.

Бо хүннерде ТР-ниң Истелге эргелелинде Чеди-Хөл кожуунун сонгулдаларының үезинде «7 депутатка меге өчүк бергени дээш кеземче харысалгазын оларның дугайында сагындырып алган турбушаан, «10 депутат бадылаан» деп меге өчүк берген депутаттарга РФ КК 307 чүүлүнүн 1-ги кезээ-биле кеземче херээн оттурган» дээн медээ парлаттыг. Бо таварылгада яла: 80 муң рубльге торгаал азы 2 чыл хуусаага чедир эдип чазаар ажилдар онаар дээрзин айыткан.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.

«СЕТКИЛИМНИН ЧЕЛЭЭШТЕРИ»

Борис Казырыкпай — очулдурукчу, шүлүкчү, чогаал шинчилекчизи, тыва шүлүкчүлериниң дугайында рецензияларны бижип чоруур башкы. Ооң «Эр чол» деп ному Тыва Республиканың оолдарының мөзү-шынар кижизидилгезинче угланган амдыызында кара чаңгыс өөрөдилге ному болуп турар (2001, 2007 чылдарда чырыкче үнген).

«Эр чол» деп номну өөрөдип турар башкыларга «Сеткилимниң челээштери» деп бо чаа ном база дузалыг, чүге дээрге бо номда эр кижиниң мөзү-бүдүжүнге хамаарышкан хөй-хөй солун чогаалдар, очулгалар бар. Ылаңгыя арага ижериниң культуразынга хамаарышкан бодалдары солун. Эр кижии араганы база ижип билир ужурлуг, а канчаар ижерин, чүү дээш ижип болурун, а ижипкенде бодун канчаар алдынарының дугайында дыка солун бодалдары бар.

Чижээ:

*Авабыстың алдары дээш,
Ам-даа кадык чурттаары*

*дээш,
Алдын баштыг шампаннарны
Ажыдарын дилеп тур мен!*

*Аажок солун херээженнер
эвес болза,*

*Амыдырал мындыг чараш
болур деп бе?*

*Херээженнер чанывыстан
ырабайн,*

*Кезээде-ле бистиң-биле
чорзун дээштиң...*

*«Четтирдим» деп сөглөп
чоруур*

*Сеткил-хөңнүм чылыдып кээр
Ажы-төлүм, өөрлерим дээш,
Ам бирээден ижиптейн дээш...*

Чуртталгавыс чогузун дээш,

Шупту күзүн боттанзын

дээш,

Хамык херек айлашсын

дээш,

*Кайгамчыктыг чуртталгага
Кара сеткил чагдатпайн,
Кадык-шырак боорунарны
Катап-катап күзеп тур мен...*

*Арага-ла иштивис дээш,
Алгыжары албан эвес —
Ишти-хөңнүм билчил аарда,
Ийи-чаңгыс ишпейн канчаар...*

«Сеткилимниң челээштери», «Эр чол» Борис Казырыкпайның баштайгы аңгы үндүрген чогаалдары болур. Моон мурнунда 2000 чылда ол кады төрөөн дүңмазы Оттук-оол Казырыкпай-биле кады «Бодалдар» деп шүлүктөр чыындызын чырыкче үндүрген. Ол чыындыда шүлүктөр-бодалдар колдуунда «ожук даштары» деп чаа тыва шүлүк хемчээлинге бижитингенин база оон дүңмазы тускай аян хөөннүг салым-чаяанныг шүлүкчү чораан дээрзин поэзияга ынактар «Казырыкпай алышкыларның» адын эскерип, ынчан-на сонуургай берген.

Оон бижээни арага ижерде чугаалаар сөзүглелдер тыва чогаалда база бир чаа, солун тывыышкын.

*Бурган чаяаны Херээжен
дээш ижипкен дээш,
Буруудады бербес боор деп
бодап тур мен...*

*Бисти бар-ла эки чүүлге
Бичиivistен чаңкыктырып,
Өөрөдип кижизиткен*

*Өгбелерниң буяны дээш,
Ада-ие төрээннерниң
Азырап каан ажаалы дээш,
«Ам-даа үр-ле аравыска
Амыдырап-чурттаңар» деп,
Кундаганы силерни дээш,
Куругладыр чооглап тур мен.*

Оон аңгыда талантылыг автор «Ожук даштары» деп жанрны эки шигээдип алганындан оон үштөөн үлегер домактары тыва улустун үлегер домактарынга бир янзы солун, доктааттыгыр (ылаңгыя өөреникчилерге).

*Бодап алган бодадыс үнөзи —
Болур-болбас, бүдөр-бүтпес*

*утказы
Бодувустун чаңывыстан*

хамааржыр.

* * *

*Мерген кижии сөглээн сөзү
Мези ышкаш чидиг, күштүг —
Мээвиске дораан чык дээр.*

* * *

*«Чок чүвени бар дивес,
Чоржаң айтты маңыг дивес» —
Чоннун чечен сөзү-дүр...*

Борис Казырыкпай чогаал ажылын бижип эгелээнинден бээр 20 хире чыл эрте берген. Тыва эр кижилерниң амыдырал-чуртталгазынга, оларның мөзү-шынарынга хамаарыштыр хөй-хөй солун бодалдарны ол бижигилээн. Б.О.Казырыкпайның бижээн чүүлдерин башкылар, ада-иелер, оон чогаалдарының мөгейикчилери улуг сонуургал-биле номчуп турар. Бо хүннерде ол «Эр чол» деп номунун эде үндүрүлгезин кылып дооскан. Чаа номну республиканың школаларында оолдар сонуургал өөренип турар. Б.О.Казырыкпайның чогаалдары, очулгалары, очерктери, чогаал сайгарылгалыг чүүлдери республика солуннарынга, «Улуг-Хем», «Башкы» сеткүүлдерге доктаамал парлаттынып турар.

Кайывыс-даа Мөңгө менчилерниң ораны Мөңгүн-Тайга чурттуг болганывыстан база чогаалга хандыкшылывыс өй-өйде Борис Оюлович биле мени душтура бээр. Шак ынчаар элээн каш чылдар иштинде кады очулдурганывыс Юрий

Промптовтуң «Азия диптиң төвүнде» деп номун 2006 чылда Тываның ном үндүрер чери парлап үндүргени биске очулгаже улам ханылаарынче орукту ажыдып, шуут чалгынналдырыпкан. Ылаңгыя Омар Хайямның, Баласугундан Юсуфтуң, Пир Султан Абдалдың, Накадзима Ацусиниң чогаалдарын Б.О.Казырыкпай бир янзы, чедингир, дээштиг очулдурган.

Борис Казырыкпай дөрт кыс, ийи оолдун төлептиг адазы, ийи уйнуктарның идегелдиг кырган-ачазы. Ажы-төлүнүн авыралдыг авазы, оон эргим эки эмнеттинмес аар аарыгдан «кызыл-дустай» бээрге, аңаа хөлчөк берге болган. Ынчалза-даа ол чамдык тыва эр кижилер ышкаш арагаже-даа дүлдүне бербээн, амыдыралынга таваарышкан ол бергени ажып шыдаан — башкылавышаан, чогаалдарын биживишаан, очулгаларын кылбышаан, өскүс ажы-төлүн бут кырынга тургузуп, амыдыралче углап-баштап чоруур. Ылаңгыя Томскиниң, Тываның университеттеринге, башкы колледжизинде дөрт ажы-төлү хары угда өөренип турган үезинде чаңгыс эр кижиге кайы хире берге турганын чугаалап-даа канчаар. Ол бүгүнү мен бодум база хөй өскүс ажы-төлдү чааскаан өстүрүп чоруур болгаш эки билир мен.

*Каяа-даа бол, чоранымда,
сеткилимде*

*Кады чоруур сорук-күжүм
деткикчизи,*

*Сеткил-хөңнүм чүглөп чоруур
уяралы,*

*Чеди өңүг челээш-кожаа —
өг-бүлөм ол...*

*Чевен-даа бол, ачазының
шүлүктерин*

*«Сеткилимниң челээштери»
хүлээп алыр,*

*Сеткил-хөңнүм чылдып чоруур
хаязын*

*Чеди өңүг челээш-биле
чүүлдештирдим*

— деп, чаа номда ада кижиниң арыг сеткилинден куттулган бо шүлүк чеже-даа амы-хуудан бижиттинген болза, өске бүгү ада-ларның, оларның уругларының сагыш-сеткилдери-биле чүүлдежи, кижиниң ажы-төлүн, өг-бүлезин үнелеп, чарашынып, чалтап, олар дээш чоргаарланганын илереткен авторнун чараш поэктиг тывыышкыны болур болгаш номнун адын ынчаар адааны кончуг эки.

Ажы-төл болгаш ада-иелерниң харылзаазы ырап, бо хүннерде бистиң чамдык оолдар, уругларывыс боттарының амы-тынынга четтинип турары мээң сагыш-сеткилимни канчаар-даа аажок дүвүредип, балыглап чоруур. Амыдыралдан көөрге, чамдык авалар, ылаңгыя адалар ажы-төлүн чүгле коргудуп кончурунга өйлежип турар. Бо талазы-биле Б.О.Казырыкпай «Сеткилимниң челээштеринде» тода, допчу, дендин-ле шын бижээн. «Келир үениң езулуг, быжыг туруштуг, кижизиг мөзү-бүдүштүг аныяк хамаатызын хевирлээринге бир-ле дугаарында ада-ның идегелдиг чагыы херек»... Бо-ла хөй айтырыгларга хамаарыштыр аныяк адалар боттарының оолдар-кыстарын канчаар кижизидип турарын, ол талазы-биле арга-сүмезин парлалга бижиирин ол кыйгырган. Уруглар кижизидилгезинге хамаарышкан американ журналист Ливингстон Ларнедтиң «Аданың алдагалы» деп чүүлүн Борис Казырыкпай очулдурган. Ону номчуурун ада-иелерге сүмелээр-дир мен.

Зоя ДОНГАК,
эмчи.

Мергежилиниң тергийннери

«ЧОНУВУСКА АЯН ТУДААЛ»

Тыва Республиканың культура-зының алдарлыг ажылдакчызы, республиканың Улусчу чогаадылга болгаш дыштанылга төвүнүн килдис эргелекчизи Зоя Доржуевна Монгуштуң «Чонувуска аян тудал» деп юбилейиг ужуражылга концерти декабрь 7-де болуп эркен.

Улусчу чогаадылга бажыңының концерт залы байырлал шинчи кирген, хөгжүм-музыка чаңгылганган. «Культура болгаш улусчу чогаадылга — мээң чалгыным, чоннун сеткили — мээң чөлөнгенижим, күжүм» деп З.Д. Монгуштуң чогаадыкчы ажыл-ижиниң дугайында фойеде делгелгени көрүкчү чон дыка сонуургаан. Ында тыва культураның 1970 чылдардан бээр бо хүннерге чедир сайзыралын көргүскен. Юбиларның ырлап, танцылап турарын чуруктардан көрдүс. Ажылының аайы-биле ыры, танцыдан хоорлу-даа берген болза, З.Д. Монгуш организакчы ажылдарны, методиктиг бижимелдерни кылып, семинарлар, лабораторияларны база ужуражылгаларны эрттирип турар болду. Делегей чергелиг, регион база республика чергелиг янзы-бүрү фестивальдарны, мөөрейлерни, Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызының деткимчези-биле эрттирип, көдээ культураны деткип чоруур ажылдакчыдыр дээрзин хөй чон билип алган.

Мен бо юбиларны аныяк-чараш чылдарындан бээр билир мен. Кызылдың уран чүүл училищезинге өөренип турар чылдарындан бээр

оон организакчы, хөй-ниитичизин, өөрзүрек болгаш дузааргаан эскерген мен.

Училище дооскаш, Танды кожунунуң Бай-Хаак суурга Культура бажыңынга методистеп ажылдап тургаш, суму бүрүзүнге методиктиг дузаны чедирип, янзы-бүрү фестивалдарны, мөөрейлерни организастап турган. 1980 чылда эмчи коллективтериниң республика чергелиг бот-тывынгыр уран чүүл фестивалы болуп эрткен. Ол үеде Танды кожунунуң эмнелге коллектив ийиги черни алган. Бо база Зоя Монгуштуң кызымаккай ажылының түннели деп болур.

Концерт көөрү-биле чон залды шыгырт долдур олурупкан. Концерттин башкарыкчылары Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының уран чүүлүнүн алдарлыг ажылдакчызы, ТР-ниң Чазак Даргазының Канцелярия-зының кадрлар талазы-биле эргелелиниң удуртукчузу, театровед, критик, журналист Анатолий Сергеевич Серен, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Зинаида Байыртыевна Ондар чон-биле чолукшуп, юбилейлиг кежээни байырлыгы-биле ажытты. Башкарыкчы А.С. Серен юбиларның допчу намдарын чонга допчу болгаш тодазы-биле таныштыргаш, сценаже З.Б. Монгушту чалапты. Юбилар-биле кады Кы-

зылдың уран чүүл училищезиниң хөгжүм салбырының студентилери сценаже үнүп келдилер. З.Д. Монгуш дирижер-хоровик кижии. «Наадым» (А.Чыргал-оол) деп ырны хоркүүсетти. Хорнун удуртукчузу — Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Тамара Даваа.

Юбиларның ада-иези боттарының үезинде база культура ажылдакчылары чораан. Доржу Бээжин-Хөөевич Монгуш шаанда партия, казактың даалгазы-биле 1963 чылда Чөөн-Хемчик кожунунуң Баян-Тала сумузунун көдээ Культура бажыңын тудары-биле база ону директорлаары-биле шилчиттирген. Алыс боду башкы кижии чораан. Авазы Александра Самбаевна Монгуш угундан ырлаар, даараныр болгаш өөнүн ээзиниң аайы-биле культура ажылынга дузалажыч чораан. Улуг бот-тывынгыр фестивалдар болур деп баарга, 70-80 кижиниң хевин дүн-хүн чок даарап олуруптар турган.

Зоя Доржуевна 1980 чылда Чөөн-Сибирниң Күрүнениң культу-ра институтун Улан-Удэ хоорайга чедишкенин дооскаш, өскен чери Кур-Чер суурга комсомол секретарьлап ажылдаан. 1986 чылда Красноярск хоорайга комсомолдун Дээди школазын дооскан. А 1986 чылдан эгелеп, республиканың Улусчу чогаадылга төвүнде ажыл-

дап чоруур. Зоя Доржуевна чаңгыс бо коллективте 22 чыл ажылдап турар. Оон чогаадыкчы ажылы, дуржулгазы хүн бүрүде өзүп, кожуннарның культура ажылдакчыларынга практиктиг болгаш методиктиг дузаны көргүзүп чоруур ажылдакчы. Республиканың Улусчу чогаадылга төвүнүн ажылының эң-не кол дөзүн тудуп ажылдап чоруур өзек специалист.

Юбиларга байыр чедирип хөй-ле чон келген. Херээженнер шимчээшкениниң болгаш күш-ажылдым, культураның хоочуннары Ирина Шекпер-ооловна Очур, Дадар Архиповна Монгуш, Зинаида Сундуевна Донгак, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Зоя Иргитовна Монгуш, Тожу, Танды, Кызыл, Өвүр кожуннарның культура килдизиниң эргелекчилери болгаш өскелер-даа байыр чедирген.

З.Д. Монгуш аныяндан тура-ла, хөй-ниитичи деп үстүнде демдегледим, ол аажызын ам-даа салбаан. «Единая Россия» партиязының кежигүнү, Россия болгаш Тыва Республика чергелиг сонгулдаларның эң-не идепкейлиг киржикчизи, «Россияның уруглары» фондузунуң Тыва Республикада салбырының баштаар чериниң кежигүнү. Хөй чылдарда республиканың херээженнер чөвүлелиниң кежигүнү.

Ажылдап келген чылдарының

дургузунда ол чеже чогаадыкчы ажылдарның эгелекчизи болбаан дээр. Дыка хөй мөөрейлерниң, фестивалдарның сценарийин тургузуп, организастап эрттирип келген. Оларның хөй кезин үе-үе болгаш-ла эртип турар кылдыр чаңчылчаан. Эң сурагжааннарын адаарга мындыг: «Тыва — бистиң өргээвис», «Салют, Тиилелге!», «Найыралдың челээжи», «Хомус — 2005», «Чылдың херээжени», «Алдын элениниң үнү», «Өг-бүлениң алаң-тозу» болгаш өске-даа.

1993 чылдан бээр З.Д. Монгуш федералдыг, регионалдыг болгаш республика уjur-уткалыг программалар-биле ажылдап келген. Тыва радио болгаш телевидениениң дамчыдылгаларына ол доктаамал киржи, солун-сеткүүлдерге культура темазын бижип чоруур.

Чогаадыкчы чедишкенини дээш З.Д. Монгуш 1999 чылда ТР-ниң Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле болгаш өске-даа хөй-хөй хүндүлел бижиктер-биле, юбилейлиг медальдар-биле шаңнаткан.

Мергежилинге бердинген, чону дээш ажылдап чоруур хоочун культура, ажылдакчызынга моон сонгаар-даа чедишкенини оон бүгү мөгейикчилериниң өмүнээзинден күзедим.

Татьяна БАЙЫНДЫ,
РФ-тиң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

СТОЛ ТЕННИЗИНГЕ
ЧЕМПИОННАР ИЛЕРЭЭН

Кызылдың эмчи училищенин спорт залына РФ-тиң Конституциясының 15 чылынга тураскааткан стол теннинге хууда болгаш команда талазы-биле бирги чер дээш республика чемпионады болуп эрткен. Аңаа ниитизи-биле кожууннардан, Кызыл болгаш Шагаан-Арыг хоорайлардан 15 команда, 70 ажыг спортчу киришкен.

Команда аайы-биле эр улус аразынга эрткен оюннарда Улуг-Хем кожуунун командазы (Д.Содунам, Р.Кыргыс, А.Донгак) ниити бирги черни алган. Ийги черге Бай-Тайганың, а үшкү черге Барыын-Хемчиктин командалары төлөптүг болган.

Эр кижилер аразында хууда бирги чер дээш эрткен маргылдаага Чаа-Хөлдөн А.Чымалдай — бирги, Бай-Тайгадан Ш.Очур — ийги, а Барыын-Хемчиктен А.Ондар үшкү черни ээлээн.

Херэзжен командалар аразында база-ла улуг-хемчилер (А.Эртин, А.Шивит, Ш.Биче-оол) тергидээн. Шагаан-Арыг болгаш Кызыл хоорайларның командалары дараазында черлерни тус-тузунда ээлээннер.

Херэзжен ойнакчылар аразында хууда бирги черни Кызылдан Д.Токоякова, ийги черни Улуг-Хем кожуундан Ш.Биче-оол, а үшкү черни Шагаан-Арыг хоорайдан С.Монгуш ээлээн.

Ол-ла хуннерде стол теннинге эжеш ойнакчылар аразында маргылдааны база эрттирген. Аңаа эр улус аразында А.Чымалдай биле Р.Кыргыс, а херэзженнер аразында А.Эртин биле Ш.Биче-оол олар тергидээн.

Маргылдааны бедик деңгелге

ТР-ниң Стол теннинин федерациязы (даргазы ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал политика сайыды К.Т.Даваа) организастан эрттирген.

ЧЕМПИОН АТ ДЭЭШ
ТЫВА СПОРТЧУ
КИРЖИР

Бо айда Москва хоорайга чөөн чүк улустарының ийи кижилер аразында демисежир спортунуң школаларының 16 аңгы хевиринге «Чемпионнар демисели» деп маргылдаа болуп эрткен.

Аңаа Тывадан кикбоксер, профессионалдар аразында Европа чемпиону Батый Хертек 81 килге кунг-фу хевиринге чаладып киришкеш, түңнел оюнда чемпион ат дээш Дагестан Республикадан Меджир Бектенмировка таварышкан. Чидиг демиселдин түңнелинде бирги кыдык судья тиилелгени Батый Хертекке берген. Ийги судья М.Бектенмиров тиилээн деп санаан. Үшкү судья демисел дең байдалга эрткен деп түңнээн. Ынчан сан дең болу берген. Түңнел шийтпир база ындыг турар ужурулуг. Ынчалза-даа ол ужуражылганың судьялары үр үеде аңгы сүмөлешкенинин түңнелинде, тиилелгени дагестан спортчуга берген.

Ындыг-даа болза, бо маргылдааның организаакчыларын тыва спортчунуң техниктиг белеткелиниң шыыраа, демиселди арыг чорудуп турары кайгаткан. Оон түңнелинде РФ-тиң Кикбоксинг федерациязы 2009 чылда профессионал кикбоксерлар аразында делегей чемпионунуң ады дээш демиселдерге бодунуң килинге дагестан спортчу эвес, а Батый Хертек киржир деп шийтпирни хүлээп алган. Ынчап кээрге, тыва спортчу профессио-

налдар аразында делегей чемпиону ат дээш, эвээш дизе делегейде үш эң шыырак кикбоксер-биле келир чылын шашкылажыр. Дүрүм езугаар ужуражылгаларның бирээзи ыяап-ла Тывага эртер.

СУДЬЯЛАР БОЛГАШ
«ТӨРЭЭН ХАНАЗЫ»
ДУЗАЛААН

Чоокта чаа Рига хоорайга кикбоксингге Европаның кубогу дээш маргылдаа болуп эрткен.

Аңаа 75 кил чедир деңгелге делегей болгаш Европа чемпиону Радийон Хертек киришкеш, баштайгы ужуражылгаларда бүгү удурланыкчыларын бүзүрелдини-биле тиилээш, чемпион ат дээш болган түңнел демиселде Рига чурттуг спортчу-биле ужурашкан. Маргылдаа үезинде дүрүм хажыдып, эмчи дузазын ап, каш минута иштинде дыштанып алыр аргалыг болган латыш спортчуга маргыштыг тиилелгени судьялар берген. Көрүкчүлөр ол кикбоксерга чемпион атты судьялар тус чер кижизи болурга, сагышты-биле берген деп шийтпирлээн.

35 харлыг сурагылыг тыва кикбоксер Радийон Хертекке «РФ-тиң алдарлыг спорт мастери» атты тыпсырының айтырыы бо хуннерде көрдүнүп турар.

ТР-ниң Кикбоксинг федерациязы (В.Барына-Сады) ТР-ниң Чааан-Даргазының оралакчызы В.Урбанга, Кызылда сайгарлыкчы Богусов алышкыларга, бөлүк тыва таксистерге үстүндө адааныыс ийи тыва спортчуга маргылдааларга киржир аргаларны берип, материалдыг дуза көргүскени-биле өөрүп четтиргенин илередип турар.

Бистиң корр.

ИЙИ КОРДАКЧЫ АРТКАН

Бистиң Тываның күрүне университетинин ректорунуң олудунче соңгулдалар хөйүнү сонуургалын болдуруп турар. Аңаа хамаарыштыр тайылбырны солун арынын дамчыштыр бээри чугула апарган.

Баштайында ТКУ-нун ректорунче беш кордакчы кандидатураларын кириген: Н.А.Ондар, юриктиг факультеттин деканы, юриктиг эртемнеринин доктору; М.В.Баву-Сюрюн, филология факультетинин тыва дыл кафедрасының профессору; Б.К.Кара-Сал, техниктиг эртемнеринин доктору, инженер-техниктиг факультеттин башкызы; Ю.И.Прохоренко, филология эртемнеринин доктору, ТКУ-нун 1-ги проректору; С.О.Ондар, биология эртемнеринин доктору, ТР-ниң өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыдының оралакчызы.

ТКУ-нун уставын езугаар беш кижини эртем чөвүлелинге көргөн соонда, Б.К.Кара-Салдан өскелеринин даңзызын Москваже чоруткан. Москва Тываның Чааза-биле сүмөлешкеш, кордакчыларны найысылалче чалаан. Аңаа сайгарылга чугаа соонда, ийи кордакчы артка: Ю.И.Прохоренко биле С.О.Ондар. Соңгулдаларның эртер хунун база Москва тодарып берген — 2008 чылдың декабрь 18. Соңгулда хүнү тодаргай апарган төлээде, тускай конференцияны эрттирер ужурулуг апарган бис. Башкылардан, студентилерден, ажилчылардан делегаттар ук конференцияга киржир болгаш ийи кижиниң кайы-

бирээзин шилип соңгуур.

Ю.И.Прохоренко Свердловск областың Ревда хоорайга 1961 чылда төрүттүнген. Төрээн хоорайында ортумак школаны 1979 чылда дооскан. Кызыгаар шеринге шериг албанын эрттирген. Шериг соонда, заводка өңнүг металл хоюглаар чонукчулап ажилдаан. 1983 чылда Уралдың А.М.Горький аттыг университетинин философия факультетинче өөренип киргеш, ону 1988 чылда дооскан. Хабаровскинин техниктиг университетинге күш-ажылчы базымын эгелээн. 2008 чылдың сентябрьдан эгелеп, ТКУ-да ажилдап турар. Өг-бүлелиг, уруглуг.

С.О.Ондар — Сүт-Хөл кожуунун Суг-Аксы суурга төрүттүнген. Кызылдың күрүнениң педагогика институтунун биология-химия факультетин дооскан. МГУ-нун аспирантуразын дооскан соонда, төрээн факультетинче ээл кээп (ЕГФ), аңаа ажилдай берген. Оон ТКУ-дан экология сайыдының депшээн. Оон соонда ТР-ниң Эртем комитетинин даргазының оралакчызынга ажилдаан. Бөгүн ол ТР-ниң өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының талазы-биле сайыдының оралакчызы.

Өргөлээр ОНДАР, ТКУ-нун башкызы.

ЮНА склад-
садыг

херэзжен улуска Чаа чылга уткуштур Беларуссиядан хептер.

Мөөңү-биле база чаңгыстап садып ап болур.

«Обувь» баазазы, склад 16, секция 4.

ДЫҢНАДЫГ

Бай-Тайга кожуунун Тээли суурнун чагырга черинин адынга хамааты Долума Амзырайевна Кара-Донгактан хуу дузалал ажил-агыны тургузарда Тыва Республиканың Бай-Тайга кожуунун төвү Тээли суурнун Көп-Сөөк кудумчузу, бажың №4 квартал №17:01:0401087 адресстиг 2243,99 дөрбелчин метр хемчээлдиг чер участогун аңгылап бээрин дилээн билдиришкин келген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулганың хемчээлинге дүүштүр Тээли суурнун чагырга чери ук дыңнадыгны солунга парлаанының соонда 30 хонук дургузунда чер участогун аңгылап бээрин шийтпирлээн.

Тээли суурнун чагырга черинин баштыгы У.СЕПТЕЛ.

Юбилейиңер-биле!

Бистиң хүндүлүг ынак, эргим угбавыс, хөй санныг уйнуктарының кырган-авазы Вера Кыргысовна ЕНДАН декабрь 16-да 60 харлап турар. Угбавыс Эрзин кожуунун Нарын сумузунун ортумак школазында эге класс башкызы бооп хөй чылдарда шаңнал-макталдыг ажилдап турар. Ол күш-ажылдыг хоочуну, Россия Федерациязының Улус өөредилгезинин тергини, Тыва Республиканың өөредилгезинин алдарлыг ажилдакчызы. Ынчангаш угбавыска юбилейи-биле байыр чедирбишаан, аас-кежикти, кадыкшылды, мерген байлак арга-сүмезин биске берип, узун назын назылаарын сеткиливис ханызындан күзедивис.

Хүндүткел-биле,

кады төрээн думалары, кенеттери база оларның хөй санныг ажы-төлүндөн.

Бо хуннерде бистиң ававыс Светлана Санчат-ооловна СААЯ 60 харлап турар. Ол Торгалыгның Чоза хемге, Кууларларның хөй ажы-төлдүг өг-бүлезинге төрүттүнген. 70 чылдардан бээр бистиң ававыс Арат-оол Кончук-ооловниң Саая-биле эпиг-найыралдыг өг-бүлө тудуп, 4 ажы-төлдүң ынак ада-иези бооп бо хуннерде Өвүр кожуунда чурттап чоруурлар.

Ававыс өг-бүлезинге бердинген, үнген-кирген чонунга хүндүткелдиг, чугаа-сооттуг, ажы-төлүнге, улуг-биче кижилерге эвилең-ээлдек. Ол хөй чылдарның дургузунда Хандагайты суурнун төп библиотеказынга ажилдап келген. Эш-өөрүнүн аразында үлегерлиг. Янзы-бүрү байырлалдарның сценарийлерин тургузуп, бот-тывынгыр чоруу-биле өскелерни өөртүп чоруур. Оон аңгыда хөй санныг шүлүктөрүн автору.

Амгы үеде ававыс, ававыс ада-иезинин эрги хонаштарын эргип, мал-маган тудуп оرارлар.

Ававыстың 60 харлаанын таварыштыр кадыкшылды, аас-кежикти күзеп, хөй чылдарда бисти өөртүп, аравыска чоруурун сеткиливис ханызындан күзедивис.

Уруглары, уйнуктарындан.

Бистиң хүндүлүг чаававыс Надежда Ыспан-ооловна САЙЫННЫҢ бо хуннерде 50 харлаан юбилейи. Чаававыс орус дыл башкызы, уран-талантылыг, чечен-мерген кижиги. Амгы үеде Чадаана хоорайда уруглар азыраар төпте ажилдап чоруур. Ынчангаш юбилейи таварыштыр бүгү-ле экини күзеп, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Төрүттүңген хунуң уткуй.

Төрелдерин бистер шупту

Каң дег кадык болуруңуң күзевишаан.

Аас-кежик, чедишшинни күзеп тур бис.

Хүндүткел-биле,

Сукпакта, Кызылда төрелдери.

Бистиң хүндүлүг ававыс Александр Борашович ОНДАР декабрь 18-те 50 харлаар. Ачавыс хөй чылдар иштинде кожуунун хереглекчилер нитилелинге, шериг комиссариадынга эки үр-түннелдиг ажилдап чораан. Амгы үеде кожуун прокуратуразында ажилдап турар.

Ынчангаш ававыска юбилейин таварыштыр каң дег кадыкшылды, аас-кежикти, ажил-ижинге чедишшиннерни, узун назын назылаарын сеткиливис ханызындан күзедивис.

Өөнүң ишти, уруглары, оолдары, уйнуу Айыраа, күдээзи Александр.

2009 чылда «Тожунуң ДЭС» МКБ-ниң үндүр садып турар
электри энергиязынга тарифти тургузарының дугайында
ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТАРИФТЕР
ТАЛАЗЫ-БИЛЕ АЛБАНЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2008 чылдың ноябрь 28 №33

1995 чылдың апрель 14-те «Электри болгаш чылыг энергиязынга тарифтерни күрүнеден таарыштырар дугайында» №41 Федералдыг хоойлуга (дараазындагы өскерилгелери-биле), Россия Федерациязының Чааан-Дарга 2004 чылдың февраль 26-да «Россия Федерациязынга электри болгаш чылыг энергиязынга хамаарыштыр өртектерни тургузарының дугайында» (дараазындагы өскерилгелери-биле) №109 доктаалыга дүүштүр база Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының 2008 чылдың ноябрь 28-те №9 протокол шийтпиринге үндөйлээш, Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының доктаадыры болза:

1. «Тожунуң ДЭС» МКБ-ниң үндүр садып турар электри энергиязынга тарифтерни 2009 чылдың январь 1-ден эгелеп дараазында хемчээлге тургузар болгаш кириер:

чурттакчы чонга (немээн өртекке үндүргүлөр чокка) кВт.шакта 180 көп;

өске хереглекчилерге (немээн өртекке үндүргүлөр чокка) кВт.шакта 270 көп.

2. Бо доктаалдың 1-ги пунктузу-биле тургускан тарифтер 2009 чылдың январь 1-ден күштүг болуп кириер.

Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының удурткучу Е.В.КАПАТОВА.



ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чааза.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. e-mail:shyn@tuva.ru

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катал үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8092. Чагыт 151. Номерни парлапже дужааганы: график езугаар — 22.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр.сч. 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээн.

Херечилдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.